

‘Dutch’ en de ‘Dutchmen’

De retorische impact van Ronald Reagan op de VVD in de jaren ‘80

Masterthesis Cultuurgeschiedenis van Modern Europa
S.J. Visscher - 5520002
Begeleider: Dr. G.F.J. Plets
21-06-2021

Totaal woorden: 16909

Abstract

De Verenigde Staten dienen als referentiecultuur voor Nederland, in de transatlantische uitwisseling tussen beide landen. In deze context is de retorische impact van Reagan op de VVD in de jaren '80 bestudeerd. Die periode kenmerkt zich door de opkomst van het neoliberalisme, dat zich in beide landen anders uitte. Een kwantitatieve analyse van partijcongressen, en een kwalitatieve analyse van verkiezingsreclames duiden op de overname van Reagan's retoriek betreffende neoliberale thema's door de VVD, zowel op het gebied van stijl als inhoud. Dit suggereert een zekere invloed van Reagan op de Nederlandse politieke cultuur, die vertaalbaar is naar een Amerikaanse invloed op de Nederlandse politieke cultuur. Dit project kent limitaties, maar is een opstap naar meer onderzoek naar de politiek-culturele verbindingen tussen beide landen.

Inhoudsopgave

INLEIDING	4
De Nederlandse cultuur en haar Amerikaanse invloeden	5
De impact van Amerikaanse presidenten	7
De kwestie van politieke erfenissen en retoriek.....	9
Neoliberalisme	11
Methode.....	12
HOOFDSTUK 1 – GELIJKE IDEEËN	15
Inleiding	15
De Verenigde Staten; het toneel wordt klaargemaakt.....	16
De Verenigde Staten; Reagan’s grote rol.....	17
De Verenigde Staten; het neoliberale script.....	18
Nederland; de spelers.....	21
Nederland; neoliberalisme in de hoofdrol.....	22
Nederland; het rookgordijn	24
Conclusie.....	25
HOOFDSTUK 2 – REAGAN AAN HET WOORD	26
Inleiding	26
Methode; meerdere wegen leiden naar Rome	26
Analyse; ‘mark my words’	29
Analyse; het achterste van de tong	31
Conclusie.....	36
HOOFDSTUK 3 – VVD’ERS EN INHOUD	37
Inleiding	37
Bronnencorpus.....	37
Methode	39
Casus 1; demonisering van de overheid	40
Casus 2; individu vs. overheid.....	44
Casus 3; concrete doelen van de vrije markt.....	47
Conclusie.....	51
HOOFDSTUK 4 – VVD’ERS EN STIJL	53
Inleiding	53
Bronnen en methode.....	53
Reagan; 1980	55
Reagan; 1984	57
VVD; 1981 en 1982	59

VVD; 1986	63
Conclusie.....	66
CONCLUSIE	68
BIBLIOGRAFIE	72
Primaire bronnen.....	76
BIJLAGE A	80

INLEIDING

‘Ons land snakt naar verandering.

Onze samenleving wil een nieuwe koers.

Omdat het beter kan.

Omdat het beter moet.

Omdat het tijd is voor verandering.’¹

- Jesse Klaver, 23 april 2016

‘You have shown what history teaches us - that at defining moments like this one, the change we need doesn't come from Washington. Change comes to Washington. Change happens because the American people demand it - because they rise up and insist on new ideas and new leadership, a new politics for a new time.’²

- Barack Obama, 28 augustus 2008

Jesse Klaver maakte tijdens een congres, voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, niet alleen zijn plannen voor de toekomst van GroenLinks bekend. Ook onthulde hij een gelijkenis, of in ieder geval de wens tot vergelijking met Barack Obama. Hij verscheen op het podium gehuld in een wit overhemd met opgestroopte mouwen. Omringd met mensen gaf hij een inspirerende speech aan zijn volgers. Het hele plaatje riep het beeld van Obama op, die zich eerder met gelijke taferelen presenteerde in de verkiezingsstrijd om het Amerikaans presidentschap. Deze overeenkomsten eindigden niet bij stijl. Ook in de woorden van Klaver, op dit congres en op latere momenten, was de taal van Obama zichtbaar. Niet alleen de

¹ Jesse Klaver, “Speech Jesse Klaver”, 23-04-2016, <https://groenlinks.nl/nieuws/speech-jesse-klaver> (geraadpleegd 20 juni 2021).

² Barack Obama, “The American Promise, Acceptance Speech at the Democratic Convention Mile High Stadium, Denver Colorado”, 28-08-2008, <http://obamaspeeches.com/E10-Barack-Obama-The-American-Promise-Acceptance-Speech-at-the-Democratic-Convention-Mile-High-Stadium--Denver-Colorado-August-28-2008.htm> (geraadpleegd 20 juni 2021).

algemene boodschap en de inhoud van zijn agenda, maar ook belangrijke sleutelwoorden (als verandering, samenwerking en hoop) werden door Klaver herhaald.

Dit kopieergedrag is niet uniek voor Klaver. In de boodschap van Geert Wilders en Thierry Baudet, bijvoorbeeld, is de rechts-populistische retoriek van Donald Trump zichtbaar.³ Ze representeren vergelijkbare ideeën, bijvoorbeeld betreffende migratie en het klimaat, en daarnaast is ook hun stijl is vergelijkbaar. Denk aan het gebruik van ontlokkende tweets en de afwijzende verhouding met traditionele media. Deze Nederlandse politici hebben overduidelijk reden om hun Amerikaanse collega's te emuleren. Wellicht herkennen ze in het gedachtegoed van de presidenten hun evenbeeld. Of misschien zien ze wat de retoriek van deze figuren doet met de achterban. Immers, zowel Obama als Trump hebben op hun eigen manier beroering veroorzaakt in Amerika. Beroering die niet beperkt blijft tot het politieke domein. En beroering die onlosmakelijk verbonden is met de manier waarop ze zichzelf presenteren én hun retoriek.

De Nederlandse cultuur en haar Amerikaanse invloeden

De wil van Nederlandse politici om zichzelf qua inhoud en stijl te laten inspireren door hun Amerikaanse collega's is onderdeel van een groter fenomeen. De Verenigde Staten zijn langzaam opgebloeid tot een belangrijke referentiestaat in Nederland. Dat wil zeggen, de Amerikaanse cultuur, die een groot scala aan ideeën, waarden en gebruiken representeert, heeft een belangrijke positie en daarmee grote impact op Nederland.⁴ Het relatief nieuwe concept 'referentiecultuur' kan gebruikt worden om te onderzoeken hoe culturen elkaar imiteren,

³ Leo Lucassen, "Opinie: We honen Trump, maar waarom Wilders niet?", 14-01-2021, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-we-honen-trump-maar-waarom-wilders-niet~b51dd215/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

⁴ Melvin Wevers, *Consuming America. A Data-Driven Analysis of the United States as a Reference Culture in Dutch Public Discourse on Consumer Goods, 1890-1990* (Enschede: Ipskamp Printing, 2017), 415.

verwerpen of assimileren.⁵ Door de invloed van deze referentieculturen in kaart te brengen, kan een beter beeld gecreëerd worden van de routes die ideeën en gebruiken afleggen.

Het Transatlantis-project van de UU, waar dit concept uit is ontstaan, bekeek de ontwikkeling van rol van de Verenigde Staten als referentiecultuur in Nederland. Deze rol is in de 20^e eeuw gegroeid en dan vooral in de jaren twintig toen consumentengoederen (en artikelen en advertenties betreffende deze goederen) steeds meer aanwezig raakten in Nederland.⁶ Deze groei zette ook voort na de Tweede Wereldoorlog, wanneer in de context van het Marshallplan de economische verbinding tussen Nederland en de Verenigde Staten steeds sterker werd.⁷ Daarnaast spelen multimedia een belangrijke rol in de verspreiding van de Amerikaanse cultuur. Melvin Wevers bevestigt in zijn bijdrage aan het Transatlantis-project de belangrijke functie die onder andere advertenties en nieuws hebben in het creëren van percepties van de Verenigde Staten.⁸ Multimedia creëren een stabiel, essentialistisch beeld van het land. Wevers theoretiseert dat dit een voorwaarde is voor een cultuur om zich te vestigen als referentiecultuur.⁹

Referentiecultuur als concept is verbonden met Amerikanisering. Dit begrip wordt vaak gebruikt om de verspreiding van Amerikaanse cultuur en bedrijven over de wereld te beschrijven.¹⁰ Denk aan Coca-Cola en McDonalds. Of bijvoorbeeld een Klaver die Obama naspeelt. Het begrip Amerikanisering suggereert een eenzijdige verhouding. Echter, ideeën en waarden vloeien niet alleen vanuit de Verenigde Staten richting Nederland. Ook van het omgekeerde is sprake. In de literatuur heeft men het hier ook wel over een ‘turntable’, die de

⁵ Joris van Eijnatten, “Beyond Diversity. The Steady State of Reference Cultures,” *International Journal For History, Culture and Modernity* Vol 3, 3 (2015), 4.

⁶ Wevers, *Consuming America*, 415.

⁷ Ibidem, 416.

⁸ Ibidem, 418. & William Uricchio, “Afterword. Rethinking the American Century,” in *Media, Popular Culture, and the American Century*, ed. Kingsley Bolton e.a. (Varnamo: Fälth & Hässler, 2010), 363-375.

⁹ Wevers, *Consuming America*, 421.

¹⁰F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1997).

vorm van de transatlantische uitwisseling bepaalt.¹¹ Een voorbeeld hiervan is hoe kort na de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh in de Verenigde Staten werd geschreven over multiculturalisme in Nederland. Het concept werd door verschillende media opgepakt, bekritiseert, besproken en getransformeerd.¹² De wisselwerking tussen Nederland en de Verenigde Staten is zodoende een interessant fenomeen om te onderzoeken. Een fenomeen dat aantoont dat culturele verschijnselen niet altijd binnen de eigen cultuur hun oorsprong vinden.

De impact van Amerikaanse presidenten

Is er politiek gezien ook sprake van een transatlantische uitwisseling tussen Nederland en de Verenigde Staten? Klaver, Wilders en Baudet lijken bewust te zijn van de boodschap en stijl van Amerikaanse presidenten. Dit suggereert een impact van Amerikaanse politici op de Nederlandse politiek. Die impact roept een hoop vragen op. Wat is deze impact precies? Is het puur communicatief? De manier van spreken, hoe ze zichzelf presenteren, etc? Of wordt ook de inhoud beïnvloed? Ziet de politieke cultuur in Nederland er anders uit zonder deze invloed van buitenaf? Kortom, wat voor invloed hebben die presidenten eigenlijk op de Nederlandse politieke cultuur?

Verscheidende Amerikaanse presidenten hebben duidelijk grote invloed gehad op de wereld. FDR, bijvoorbeeld, is een cruciaal figuur in het vestigen en verspreiden van liberale ideeën en waarden in de moderne wereld. Hij, en later Kennedy, maakten ook veelvuldig gebruik van nieuwe media om hun populariteit te laten groeien en visie te verspreiden. In Nederland doet vooral van Hans van Mierlo met zijn toentertijds nieuwe partij Democraten '66

¹¹ Volker R. Berghahn, "The Debate on Americanization Among Economic and Cultural Historians," *Cold War History* Vol 10, 1 (2010), 121.

¹² Jaap Verheul, "How Could This Have Happened in Holland? American Perceptions of Dutch Multiculturalism," in *American Multiculturalism after 9/11. Transatlantic Perspectives*, ed. Derek Rubin e.a. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 191-205, 197.

hier aan denken. Van Mierlo was veel te zien in tv-spotjes en door zijn taalgebruik en specifieke stijl is hij vaker dan eens de Nederlandse Kennedy genoemd.¹³

Ook Ronald Reagan had grote impact op de wereld, die nog steeds merkbaar is. Reagan was een belangrijke pleiter voor het neoliberalisme. Zijn ‘Reaganomics’ bestonden uit belastingverlaging, bezuinigingen en privatisering. Hij was een voorstander van een kleine overheid en gold over het algemeen als een stem van het conservatisme in Amerika. Mede door Reagan was het mogelijk dat het neoliberalisme zich verspreidde over de wereld.

Reagan stond daarnaast bekend als de ‘great communicator’. Hij had een zeer typerende retorische stijl, waarin hij onder andere humor en simpele zinstructuren gebruikte om zijn punt duidelijk te maken. Een Nederlands equivalent is niet zo makkelijk hiervoor te vinden, maar het ontwapenen van situaties met humor is iets wat we tegenwoordig bijvoorbeeld bij Mark Rutte zien. Het gebruik van humor is eveneens iets wat veelvuldig te zien is bij populistische politici als Hiddema en Fortuyn.

De impact van Amerikaanse presidenten op Nederlandse politieke cultuur is een te groot onderwerp voor een thesis als deze. De beste manier om dit fenomeen te benaderen is via een case-study. Reagan biedt in dat opzicht potentie. Hij was een invloedrijk figuur in de wereldpolitiek, met een duidelijke politieke inhoud en stijl. Tegelijkertijd met zijn presidentschap, ontstond er ook een neoliberale golf in Nederland. Hier is veel over bekend, maar niet perse de reden waarom die ontstond. Volgens Merijn Oudenampsen is er wat dit betreft een gat in de literatuur. In 2019 schrijft hij dat er onduidelijkheid heerst over de ‘drijvende krachten’ achter de opkomst van het neoliberalisme in Nederland.¹⁴ De reden voor deze onduidelijkheid? Enerzijds een gebrek aan theoretische reflectie, maar anderzijds een

¹³ B.J. Spruyt, “De nederlandse kennedy’ vertrekt. Van Mierlo niet geslaagd in ideaal van vreedzame revolutionaire omwenteling,” *Reformatorisch Dagblad* 09-07-1998, https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,19980709:newsmf_845632318120c254541688ebf5845861 (geraadpleegd 21 juni 2021).

¹⁴ Merijn Oudenampsen, “De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland,” *Sociologie* Vol 15, 3 (2019), 242.

tekort aan empirisch onderzoek. Met Reagan als casus is het mogelijk om het neoliberalisme in Nederland te bestuderen. Wellicht zal Reagan als eventuele drijvende kracht worden ontmaskerd. De focus van dit project zal liggen op de periode waarin Reagan het meest relevant was; de jaren '80. Zowel Reagan's politieke inhoud en stijl zijn al veelvuldig besproken, wat een helder houvast geeft om Nederlandse politici in die tijd mee te vergelijken.

De kwestie van politieke erfenissen en retoriek

Hoe bestudeer je de impact die iemand heeft gemaakt op de wereld? 'De politieke erfenis' klinkt als iets abstracts, dat lastig is te benaderen. Maar het is wel een relevant onderwerp. Fong et al (2019) beargumenteren dat de aanwezigheid van erfenissen van voorgaande politieke figuren cruciaal is om het contemporaine debat te begrijpen, 'because memories of them influence policy debates long after they leave office'¹⁵. Ondanks de potentie van dit soort onderzoek, ontbreekt het aan een grote collectie van casussen en methodes. Het merendeel van onderzoek naar politieke impact houdt zich bezig met uiteenlopende aspecten van het nalatenschap van politieke figuren. En zelfs in dat opzicht is het onderwerp theoretisch onderbelicht, beargumenteert Stephen Farrall in¹⁶. Volgens Farrall is het überhaupt onverstandig om complete erfenissen vanuit één methode te benaderen.¹⁷ Er moet rekening worden gehouden met verschillende aspecten van de erfenis, en die kunnen empirisch gezien niet altijd op dezelfde manier worden getoetst. Dit blijkt ook wel uit de beschikbare case-studies betreffende politieke erfenissen. In hun methodologie hebben ze vaak weinig met elkaar gemeen. En hoe kan het ook anders? De impact van één persoon op de wereld is uniek en vindt altijd plaats binnen een zeer specifieke context. Dit geldt zeker voor politieke figuren, die vaak een dominante plaats bezetten in hun tijd en ruimte.

¹⁵ Christian Fong, Neil Malhotra en Yotam Margalit, "Political Legacies: Understanding Their Significance to Contemporary Political Debates," *American Political Science Association* (2019), 451.

¹⁶ Stephen Farrall, Colin Hay en Emily Gray, *Exploring Political Legacies* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020).

¹⁷ Ibidem.

Een kleine tak binnen onderzoek naar erfenissen houdt zich bezig met de verspreiding van de retoriek van politici. Retoriek speelt een belangrijke rol in zowel verkiezingen als het ambstermijn van politici, en deze retoriek is uitvoerig bestudeerd met de linguïstische wending in het achterhoofd: niet alleen onze acties hebben invloed op de wereld, maar ook onze woorden. De overdracht van retoriek wordt over het algemeen bestudeerd op nationaal niveau. Kevin Coe ontdekte bijvoorbeeld hoe het gebruik van de term ‘freedom’ een zeer consistent discours vormt in de afgelopen zeventig jaar van Amerikaans presidentsschap.¹⁸ Colleen J. Shogan bestudeerde de morale retoriek in het Amerikaanse presidentsschap naar aanleiding van Bush Jr’s gebruik van dit linguïstisch middel. Hierdoor kon ze precies vaststellen hoe bepaalde politieke omstandigheden dit soort retoriek ont- en aanmoedigen.¹⁹

Retoriek is een munt met twee kanten. De president gebruikt de retoriek om een politieke boodschap te communiceren én om dit op een bepaalde manier te doen. Retoriek is zodoende een indicator van zowel stijl als inhoud. Die twee elementen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In Rebecca Kuehl’s vergelijkende analyse van Reagan en Bush Senior’s retoriek, worden daarom zowel inhoudelijke en stilistische elementen besproken.²⁰ Kuehl wist hier mee aan te tonen hoe Bush voorbeeld nam aan zijn voorganger als president, en daarmee politiek gezien zijn werk voortzette.²¹ Over Reagan zelf concludeerden Bostdorff en Goldzwig dat hij op meerdere momenten retoriek van Martin Luther King Jr transformeerde tot iets dat hij kon gebruiken voor zijn eigen agenda.²² Het gaat hierbij niet alleen om de getransformeerde inhoud, maar ook over hoe Reagan de stijl van King overneemt, bijvoorbeeld door het gebruik

¹⁸ Kevin Coe, “The Language of Freedom in the American Presidency, 1933-2006,” *Presidential Studies Quarterly* Vol 37, 3 (2007), 375-398.

¹⁹ Colleen J. Shogan, *The Moral Rhetoric of American Presidents* (College Station: Texas A&M University Press, 2007), 235.

²⁰ Rebecca A. Kuehl, “The Rhetorical Presidency and ‘Accountability’ in Education Reform: Comparing the Presidential Rhetoric of Ronald Reagan and George W. Bush,” *Southern Communication Journal* Vol 77, 4 (2012), 329.

²¹ Kuehl, ‘The Rhetorical Presidency’, 342-344.

²² Denise M. Bostdorff & Steven R. Goldzwig, “History, Collective Memory, and the Appropriation of Martin Luther King, Jr.: Reagan’s Rhetorical Legacy,” *Presidential Studies Quarterly* Vol 35, 4 (2005), 682.

van bepaalde woorden of zinstructuren. Omdat deze twee elementen (stijl en inhoud) zodanig met elkaar verbonden zijn, kan een analyse van de retoriek er niet omheen om beiden te bestuderen.

Door het traceren van deze retorische erfenissen is het mogelijk om uitspraken te doen over de oorsprong en trajecten van bepaalde ideeën, en de manier waarop deze ideeën worden verspreid door de samenleving. Deze invalshoek is daardoor uitermate geschikt in de zoektocht naar Reagan's impact op Nederland. Er is maar weinig literatuur te vinden dat internationaal gebied bekijkt, ondanks het belang dat recent wordt getoond voor de transnationale overdracht van ideeën. Deze thesis kan zodoende ook bijdragen aan dit tekort in de literatuur.

Neoliberalisme

Historisch gezien past het neoliberalisme bij de VVD. Deze partij ontstond uit de overblijfselen van de Partij van de Vrijheid (PvdV), die gebaseerd was op de nieuwe neoliberale ideeën van de Oostenrijkse econoom Friedrich Hayek. Hij publiceerde kort na de Tweede Wereldoorlog een boek dat kritisch was over de aanwezigheid van een grote overheid, die zich met allerlei sociaal-economische zaken ging bezighouden.²³ Voor Hayek was niets zo belangrijk als de individuele vrijheid en autonomie van het individu.²⁴ Rondom Hayek en zijn ideeën onstond een groep denkers die deze ideeën uitwerkte; de Mont Pèlerin Society (MPS). Het waren deze ideeën die zich door de jaren heen omvormden tot neoliberale ideeën.

Het duurde lang voordat er daadwerkelijk een liberaal kabinet kwam in Nederland. De eersten waren die van Lubbers (CDA) in de jaren '80, met ook de VVD als regeerpartij. Deze kabinetten kenmerkten zich door bezuinigingen op sociale zekerheid, herziening van de

²³ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 6e dr. (Cornwall: TJ International Ltd, 2006).

²⁴ Hayek, *Road to Serfdom* & Piet De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014), 280.

welvaartsstaat, privatisering en een kleine overheid. Deze neoliberale koers werd in meer of mindere mate in volgende kabinetten voortgezet.

De afgelopen jaren is de VVD de grootste partij geweest in Nederland. En zelfs nu nog schuwt de partij zich niet voor liberaal beleid. Onder andere de huizenmarkt werd gedereguleerd, de jeugdzorg gedecentraliseerd, en de drie kabinetten Rutte zetten zich over het algemeen in op markwerking. De contemporaine neoliberale macht van de VVD nodigt uit om ook eens een kijkje te nemen bij de eerste uiting hiervan in de jaren '80.

Methode

Het centrale vraagstuk van deze thesis draait om de retorische impact van Reagan op de VVD, binnen de context van de transatlantische uitwisseling en de groei van het neoliberalisme in Nederland. Zoals besproken is er niet één methode die men simpelweg kan gebruiken in elk onderzoek naar politieke erfenissen. Van nature valt het oog dan op onderzoek dat het meest vergelijkbaar is. Louise Phillips publiceerde in 1996 een empirische discours analyse waarin ze keek naar de politieke erfenis van Margaret Thatcher.²⁵ Deze Britse politica was een tijdgenoot van Reagan en wordt eveneens gelinkt aan het neoliberalisme. Phillips vraagstelling betreft het voortleven van Thatcherisme in verschillende sociopolitieke domeinen. Ze analyseerde speeches op partijcongressen en probeerde te achterhalen op welke manier hier de erfenis van Thatcher in was te vinden. Ze focuste daarbij op één sleutelwoord dat symbool staat voor de gehele discours van Thatcherisme 'choice'.

Omdat de case-study van Phillips zo vergelijkbaar is met de mijne, volg ik hier ten dele de methode van Phillips. Twee elementen neem ik over. Ten eerste het gebruik van partijcongressen als bron. Om een goed beeld te krijgen van de veranderingen zal ik kijken

²⁵ Louise Phillips, "Rhetoric and the Spread of the Discourse of Thatcherism," *Discourse & Society* Vol 7, 2 (1996), 209.

naar partijcongressen van zowel voor, tijdens en na Reagan's bewind als Amerikaanse president. Het tweede element van Phillips methode dat ik overneem is haar focus op kernwoorden. Ik zal een kwantitatieve analyse doen van het gebruik van de kernwoorden, om daarmee eventuele trends geïnspireerd door Reagan te identificeren. Hiermee neem ik Phillips hypothese, dat kernwoorden een goede indicator zijn voor het traject van een discours, over.

Phillips benadering kent enkele problemen. Haar corpus is te klein, en ze legt te weinig focus op de totale context waarin deze woorden worden gebruikt. Dit is in mijn ogen belangrijk om te achterhalen of er daadwerkelijk een overname heeft plaatsgevonden. In mijn studie zal deze context wél als belangrijk worden geacht. In navolging van onder andere Wickman en Kyriakides, zal ik de kernwoorden beoordelen op hun context, en hoe dit zich ontwikkeld door de tijd heen.²⁶²⁷

Omdat dit een kwantitatieve analyse is zullen de resultaten met name verbonden zijn met de inhoud van Reagan's retoriek. Om dit te balanceren is een tweede type onderzoek nodig om ook elementen van stijl op te pikken die eventueel door de VVD'ers zijn overgenomen. De partijcongressen zijn in dat opzicht gebrekkige bronnen. Het is lastig om uit de transcripten van de partijcongressen veel elementen van stijl op te maken, omdat de gesproken en visuele context verdwijnen. Het is bovendien nuttig om niet tunnelvisie te ontwikkelen voor één type bron. De resultaten van deze thesis zullen meer waard zijn als ze door verschillende soorten bronnen en onderzoek worden ondersteund. In het laatste hoofdstuk van deze thesis, zal daarom een kwalitatieve vergelijking worden gedaan tussen verkiezingsreclames van de VVD en van Reagan in de jaren '80. In die vergelijking zal de focus liggen op de stijl, en of elementen hiervan zijn overgesprongen van Reagan naar de VVD. Het is echter onvoorkomelijk dat ook

²⁶ Chad Wickman, "Rhetorical Framing in Corporate Press Releases: The Case of British Petroleum and the Gulf Oil Spill," *Environmental Communication* Vol 8, 1 (2014), 3-20.

²⁷ Cristopher Kyriakides, "Words Don't Come Easy: Al Jazeera's Migrant-Refugee Distinction and the European Culture of (Mis)trust," *Current Sociology* Vol 65, 7 (2017), 933-952.

hier elementen van inhoud zullen worden besproken, door de diepe aanhankelijkheid die stijl en inhoud hebben.

Deze thesis is opgedeeld in vier delen. Eerst moet diepere context worden gegeven aan het Nederlandse politieke klimaat van de jaren '80, maar ook moet Reagan meer context worden gegeven. In het eerste hoofdstuk zullen daarom de politieke situaties in Nederland en de Verenigde Staten met elkaar worden vergeleken. In het tweede hoofdstuk zal vervolgens de methodologie verder worden uitgewerkt, in een bespreking van de inhoud en stijl van Reagan. Hier zal worden vastgesteld hoe Reagan's stijl en inhoud het beste zijn te kwantificeren, en te toetsen bij de VVD'ers. In de derde en vierde hoofdstukken vindt vervolgens de bronnenanalyse plaats aan de hand van de eerder bepaalde methodes.

Wellicht is er een relatie tussen Ronald Reagan en de opkomst van het neoliberalisme in Nederland. Zou het mogelijk zijn dat het neoliberalisme in Nederland zo kon groeien, doordat Reagan de perfecte retorische middelen aanboodt? Of hebben de Nederlandse politici niks te maken met Reagan's retoriek en is de simultane opkomst toeval? In dit onderzoek zal ik op zoek gaan naar de verhouding tussen Reagan en de VVD, door middel van een empirische bronnenanalyse. Daarmee sluit ik me aan bij de nu nog geringe lijst aan transnationaal onderzoek naar retorische erfenissen binnen de transatlantische uitwisseling tussen Nederland en de Verenigde Staten, als een klein opstapje naar het normaliseren van dit soort onderzoek. Het doel van deze thesis is om te achterhalen wat de historische impact is van Ronald Reagan op de VVD. Dit sluit aan bij het bredere vraagstuk betreffende de impact van Amerikaanse politici op Nederlandse politici, zowel qua inhoud als stijl.

HOOFDSTUK 1 - GELIJKE IDEEËN

Inleiding

Politiek is ‘een proces waarin instituties en gewoonten betrekkelijk traag veranderen, afgewisseld met momenten waarop de omstandigheden onzeker zijn en het verdere verloop onvoorspelbaar.’²⁸ Zo beschrijft de Nederlandse historicus Piet de Rooy het in ieder geval. Als we van deze definitie uit mogen gaan, betekent dit dat er soms perioden in de geschiedenis zijn, waarin belangrijke veranderingen manifesteren die grote impact hebben op de jaren die volgen. Waren de jaren tachtig, de periode die in deze thesis centraal staat, zo’n moment van grote verandering? Ze liggen alweer een tijdje achter ons, maar zijn bepaalde politieke resultaten nog aanwezig? Voordat ik in latere hoofdstukken de specifieke casus kan behandelen, is het belangrijk om de politieke context van zowel Amerika als Nederland te analyseren. In dit hoofdstuk zal daarom worden gekeken naar de politieke veranderingen van zowel Nederland als de Verenigde Staten in de jaren tachtig. De focus ligt op het identificeren van de verandering in de politieke context van beide landen in de jaren tachtig, en de eventuele blijvende impact daarvan.

In dit proces is het belangrijk om Nederland en de Verenigde Staten niet enkel als individuele landen te zien. Elk land heeft haar eigen politieke cultuur en gewoonten, maar maakt eveneens deel uit van een groter geheel.²⁹ Terwijl ik de landen in dit hoofdstuk individueel behandel, zal ik waar nodig dan ook de veranderende wereld om hen heen in acht nemen. De structuur van dit hoofdstuk is zodoende als volgt. Ten eerste zal de Amerikaanse politieke wereld in de jaren tachtig en dan vooral de impact die Reagan maakte op deze wereld worden geduïd. Vervolgens, de veranderingen in het Nederlandse politieke klimaat in dezelfde periode. Ik richt mijn pijlen op een verheldering van de politieke cultuur van Nederland, om

²⁸ De Rooy, *Stipje*, 11.

²⁹ *Ibidem*, 15.

een beter beeld te krijgen van het strijdtoneel dat in de latere hoofdstukken nader betreden zal worden

De Verenigde Staten; het toneel wordt klaargemaakt

Er waren wereldwijd twee grote machten na de Tweede Wereldoorlog, die in een passief-agressieve strijd met elkaar vochten voor de ultieme macht. De Soviet-Unie en de Verenigde Staten vertegenwoordigden twee tegengestelde ideologieën, en probeerden deze te goed en te kwaad te verdedigen (wat vaak gepaard ging met het idee dat aanval de beste verdediging is). Deze ideologische strijd met de Soviet-Unie was daarmee altijd een belangrijke zaak in het presidentschap van de Verenigde Staten, en domineerde vaak de agenda van de desbetreffende president. Bijvoorbeeld, in de jaren zestig maakte Kennedy zijn euforische ‘We choose to go to the moon’-speech, als ondersteuning voor de Apollo-projecten die een belangrijk wapen waren in de Space Race tussen de VS en de Soviet-Unie. Ook de oorlog in Vietnam was een belangrijke factor in de Amerikaanse politiek. Eisenhower, Kennedy, Johnson en Nixon hadden allemaal direct te maken met dit conflict, dat uiteindelijk tot een Amerikaanse nederlaag leidde.

Uiteraard speelde er binnenlands ook vanalles. Economisch gezien bouwde Amerika sinds Roosevelt’s New Deal voort op de principes van econoom John Maynard Keynes. Er was sprake van een ‘liberal hour’.³⁰ Onder Kennedy en Johnson werden nog grotere stappen gemaakt in een liberale richting. Met Medicare en Medicaid onstonden nationale zorgprogramma’s. De Civil Rights Act was een stap in de goede richting voor de positie van zwarte Amerikanen. Zowel op cultureel als economisch gebied ontwikkelde Amerika zich als een liberaal land.

³⁰ G. Calvin Mackenzie & Robert G. Weisbrot, *The Liberal Hour. Washington and the Politics of Change in the 1960s*, (Londen: Penguin 2008).

De Verenigde Staten arriveerden niet ongeschonden in de jaren tachtig. Integendeel, het land arriveerde ernstig beschadigd. De oorlog in Vietnam werd steeds heftiger, en de doden liepen op tot in de tienduizenden. Het werd een onpopulaire oorlog, die steeds meer weerstand oproep. Tegenstanders van de oorlog en voorstanders van andere cultureel liberale ideeën creëerden een counter-culture. Tegelijkertijd kreeg de economie te maken met een stagflatie: hoge inflatie, langzame economische groei en werkeloosheid. President Nixon verraadde uiteindelijk zijn volk met het Watergate-schandaal. Een gevoel van malaise doordrong de Verenigde Staten, wat zich onder andere uitte in de vele riots die plaatsvonden door het hele land.

De Verenigde Staten; Reagan's grote rol

Dit maakte het land, net vertrokken in de jaren tachtig, rijp voor een nieuwe stem; de (zachte) stem van Ronald Reagan. Een gijzelingen crisis in Iran en Sovjet-interventies in Afghanistan, waren nagels in de figuurlijke doodskist voor zittend president Carter. Ontevreden koos het land met ruime marge voor de oud-Hollywood-ster. Reagan werd gekozen op een campagne die inspeelde op de 'decline' van de afgelopen jaren. De Verenigde Staten moesten veranderen. Het land had haar glorie verloren en deze moest snel terugkeren. Reagan gebruikte de slogan 'Let's make America Great Again', die enkele decennia later ook voor Donald Trump het presidentschap opleverde. Deze sloeg ook voor Reagan aan.

Het is tijdens deze campagne dat Reagan's controle over retoriek opnieuw zichtbaar werd. Hij had een groot deel van zijn leven besteed aan de entertainmentbranche.³¹ Hij speelde in Hollywood-films, was de presentator van radio-programma's en werkte als commentator bij baseball. Tijdens deze carrière kreeg Reagan steeds meer interesse in de politiek. Voor de verkiezingen van 1980 was hij al gouverneur van California, en had hij al een eerdere

³¹ Bob Spitz, *Reagan. An American Journey*, (New York: Penguin 2018).

verkiezingscampagne gerund. Reagan's affiniteit met woorden kwam met zijn meest recente gooi naar het presidentschap op controversiele manier naar voren. Hij maakte gebruik van een techniek die later 'dog whistle-rhetoric' werd genoemd. Dit is suggestieve taal gebruiken die niet direct provoceert bij tegenstanders, maar wel tegen een bepaalde doelgroep is gericht. Reagan gebruikte 'Cadillac-driving welfare queens', waarmee zwarte vrouwen werden aangeduid, en 'state's rights', dat later werd beschreven als code voor geïnstitutionaliseerd racisme.³² Deze techniek werkte in Nixon's voordeel om zuidelijke stemmen te winnen, en werd ook succesvol door Reagan toegepast.³³

De Verenigde Staten; het neoliberale script

Tijdens Reagan's presidentschap werd Amerika de weg van het neoliberalisme ingetrokken. Zowel binnenlands als in het buitenland voerde Reagan conservatief liberaal beleid uit. Zijn aanpak van de economie staat tegenwoordig bekend als 'Reaganomics'. Centrale elementen van dit economisch beleid zijn het omlaaggooien van belasting, verlagen van overheidsuitgaven en overheidsregulatie verkleinen.³⁴ Dit plan stond haaks op de Keynesiaanse economische principes die sinds de Tweede Wereldoorlog dominant waren geweest. Tegelijkertijd ging het budget van defensie wél omhoog.³⁵ Onder de Reagan-doctrine werden de Verenigde Staten weer agressiever in de Koude Oorlog. Ze ondersteunden anti-communistische revoluties en werkten hard aan hun wapenarsenaal. Reagan had slechts harde woorden over voor de Soviet-Unie. In zijn 'Evil Empire'-speech framede hij in 1983 het

³² David Greenberg, "Dog-Whistling Dixie. When Reagan Said 'states rights' He Was Talking About Race," 20-11-2007, <https://slate.com/news-and-politics/2007/11/what-reagan-meant-by-states-rights.html> (geraadpleegd 20 juni 2021).

³³ Alexander P. Lamis, *The Two-Party South*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 1990).

³⁴ Darrrell M. West, *Congress and Economic Policy Making*, (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1987). & William A. Niskanen, "Reaganomics," in; David R. Henderson, *Concise Encyclopedia of Economics (1st ed.)*, (Indianapolis: Liberty Fund Inc. 2007).

³⁵ James M. Scott, *Deciding to Intervene; The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*, (Durham/Londen: Duke University Press, 1996).

conflict als een strijd tussen goed en kwaad.³⁶ Hoe Reagan sprak over deze zaken was uiteindelijk zeer belangrijk voor de publieke perceptie van de Koude Oorlog.³⁷

In deze periode waren neoliberale ideeën langzaam aan het broeden in de Verenigde Staten. De liberale ideeën van Hayek en de MPS hadden zich gestaag ontwikkeld na de Tweede Wereldoorlog. In de jaren zeventig werd de leiding van de MPS overgenomen door de econoom Milton Friedman. Hij pleitte voor een offensievere omgang met deze ideeën. De Rooy zegt hierover: ‘In dit neoliberalisme werd een aantal centrale opvattingen met elkaar verbonden en tot ideologie verheven.’³⁸ De ‘vrijheid’ van Hayek stond hierin centraal. De beste manier waarop staten deze vrijheid konden dienen was door het tot stand brengen van een vrije markt. Immers op de vrije markt kan de ‘vrije man’ vrij bewegen en eigen afwegingen en keuzes maken gebaseerd op eigen belang; de ultieme vrijheid.

In de Verenigde Staten was er al langer aanhang van het neoliberalisme. Historici verbinden de opkomst van het neoliberalisme met de oliecrisis in die periode.³⁹ Historicus David Harvey constateert een groei van bedrijven en organisaties, die conservatief en libertair gedachtegoed promoten. Zij reageerden op een maatschappij die zich steeds meer tegen de zakenwereld en het vrijemarktsysteem keerde.⁴⁰ Vanaf 1972 spendeerden ze jaarlijks ruim 900 miljoen dollar aan politieke zaken.⁴¹ Hierdoor was het mogelijk dat liberaal gedachtegoed zich kon verspreiden door de Verenigde Staten en een steeds grotere aanhang kreeg, zowel links als rechts op het politieke spectrum. Tijdens Jimmy Carter’s presidentschap werden economisch gezien enkele neoliberale ideeën toegepast. Een belangrijk aspect daarvan was

³⁶ Reagan Foundation, “‘Evil Empire’ Speech by President Reagan – Address to the National Association of Evangelicals,” 08-03-1983, <https://www.youtube.com/watch?v=FcSm-KAEFFA> (geraadpleegd 20 juni 2021).

³⁷ G. Thomas Goodnight, "Ronald Reagan's Re-formulation of the Rhetoric of War: Analysis of the 'Zero Option', 'evil empire' and 'star wars' addresses," *Quarterly Journal of Speech* Vol 72, 4 (1986), 390.

³⁸ De Rooy, *Stipje*, 281.

³⁹ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, (Oxford: Oxford University Press, 2005).

⁴⁰ Harvey, *Brief History*, 43.

⁴¹ *Ibidem*, 44.

deregulering. Carter zette in op de deregulering van onder andere de bankensector en de luchtvaartsector.⁴² Deze kwamen hierdoor weer in het domein van de vrije markt. Deregulering werd uiteindelijk een belangrijk onderdeel van Reaganomics.

Neoliberaal beleid bestond al in de Verenigde Staten voordat Reagan aan de macht kwam, maar werd tijdens Reagan's presidentschap verveelvoudigd. Reagan zelf refereerde aan Hayek als één van de drie belangrijkste inspiraties voor zijn filosofische ontwikkeling.⁴³ En Friedman diende als adviseur voor de president tijdens zijn acht jaar in het Witte Huis.⁴⁴ Reagan brak eveneens met zijn voorgangers met een unieke stijl, in zijn verantwoording voor en spreken over zijn beleid. De grote en blijvende impact die hij hierdoor maakte zorgt ervoor dat historici spreken over de Reagan-era.⁴⁵

Reagan's opvolgers leefden letterlijk en figuurlijk in 'de wereld na Reagan'. Bush Senior probeerde Reagan's beleid voort te zetten. Dit werd echter steeds lastiger, en Bush's incapaciteit om met een recessie om te gaan zorgde ervoor dat zijn populariteit sterk daalde.⁴⁶ De Sovjet-Unie viel onder zijn presidentschap, maar velen gaven hier Reagan de credit voor.⁴⁷ Na Bush kwam Clinton aan de macht. Hij representeerde de 'Third Way'. Deze politieke positie is een soort hybride tussen linkse en rechte politiek, en ontstond uit het liberale gedachtegoed als antithesis voor het groeiende neoliberalisme. Economisch gezien is het een minder straffe vorm van Reaganomics die overheidsregulering niet volledig uitsluit, maar wel gebaseerd is op vrijemarktprincipes en pleit voor een kleinere overheid.

⁴² Thomas A. Firey, "A Salute to Carter, Deregulation's Hero," 20-02-2011, https://web.archive.org/web/20170114225036/http://articles.herald-mail.com/2011-02-20/opinion/28614285_1_jimmy-carter-deregulation-peanut-farmer (geraadpleegd 20 juni 2021).

⁴³ Martin Anderson, *Revolution*, (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1988), 164.

⁴⁴ Lanny Ebenstein, *Milton Friedman: A Biography*, (New York: St. Martin's Press, 2007), 208.

⁴⁵ Sean Wilentz, *The Age of Reagan: A History, 1974–2008*, (New York: HarperCollins Publishers Inc, 2009).

⁴⁶ Richard W. Waterman, "Storm Clouds on the Political Horizon: George Bush at the Dawn of the 1992 Presidential Election," *Presidential Studies Quarterly* Vol 26, 2 (1996), 338-340.

⁴⁷ Wilentz, *Age of Reagan*, 313–314.

Het tijdperk van Reagan zou zomaar eens zo'n periode van onzekere omstandigheden en grote impact kunnen zijn die in de inleiding werd beschreven. Historici duiden het aan als een duidelijke breuk in de politieke geschiedenis van de Verenigde Staten. Zijn machtsperiode representeert een versnelling in de neoliberalisering van de Verenigde Staten, die daarvoor slechts mondjesmaat aanwezig was. Ook mogen we spreken van een grote impact op zijn presidentiele opvolgers die allen in meer of mindere mate het neoliberale beleid verder doorvoerden.

Nederland; de spelers

Pacificatiepolitiek, die ook bekend staat als consociationalisme, is vanaf de Eerste Wereldoorlog kenmerkend voor Nederland.⁴⁸ Vanaf dan zijn drie dominante zuilen te identificeren; katholieken, orthodox-protestanten en sociaal-democraten. Mensen leefden vaak in een bubbel binnen die zuilen. Een katholiek luisterde naar de katholieke radio, ging naar een katholieke school en was omringd door katholieke relaties. En ook; hij stemde op een katholieke partij. De politiek in Nederland spiegelde zich aan die verschillende zuilen. De katholieken hadden de KVP en de protestanten de ARP of het CHU, en de socialisten de PvdA. Door deze politieke indeling was het vaak onmogelijk voor één partij om een meerderheid te vormen in het kabinet. Kabinetten bestonden zodoende noodgedwongen uit meerdere partijen. Partijen werden gedwongen samen te werken en tot consensus over te gaan. De politicoloog Arend Lijphart beschrijft deze situatie, met opgedeelde macht binnen een democratie, als pacificatiepolitiek.⁴⁹

In de late jaren zestig en jaren zeventig vonden er ook in Nederland veranderingen plaats, waardoor dit systeem veranderde. Kort door de bocht genomen vond er, net als in Amerika, een culturele revolutie plaats, waardoor enkele processen in gang werden gezet die

⁴⁸ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam: De Bussy, 1968), 106.

⁴⁹ Ibidem.

de politieke cultuur transformeerden.⁵⁰ Ten eerste kwam er meer aandacht voor nieuwe ideeën, die zichzelf onder andere manifesteerden als nieuwe partijen (D66) of nieuwe denkwijzen binnen bestaande partijen (Nieuw Links binnen de PvdA).⁵¹ Daarnaast seculariseerde Nederland ook, waardoor de leidende confessionele partijen, leden en stemmen verloren.⁵² De ontzuiling van Nederland, die hier wel degelijk aan de hand was, zorgde er überhaupt voor dat mensen niet meer braaf binnen de eigen zuil bleven stemmen, maar ook daarbuiten keken.⁵³ Door deze ontwikkelingen werden twee pijlers van de Nederlandse democratie, de politieke partij en ideologie, ernstig verzwakt.⁵⁴ De partij verloor haar vaste stemmen. En mensen stemden, gemiddeld gesproken, niet meer vanuit ideologie. Tijdens de verzuiling waren het dagelijks leven en levensbeschouwing met elkaar verbonden door de zuil en representeerden de partijen ideologisch gezien daadwerkelijk hun achterban. Maar omdat deze connectie verdween, werden verkiezingen meer een strijd om het verwerven van kiezers dan een strijd om ideologie.⁵⁵

Nederland; neoliberalisme in de hoofdrol

Nederland was hiermee voorbereid op het opkomende neoliberalisme. Naast de verzwakking van ideologie en politieke partijen was er ook een bepaalde malaise voor politiek ontstaan. ‘Het neoliberalisme’ wist hiervan goed gebruik maken doordat het de politiek presenteerde als ‘op zijn best een hindernis [...] en op zijn slechts een schadelijk verschijnsel.’⁵⁶ De principes, voor zover je ze zo kan noemen, van het neoliberalisme kunnen samengevat worden in het woord ‘vrijheid’. Het is belangrijk dat mensen zich vrij kunnen bewegen binnen

⁵⁰ De Rooy, *Stipje*, 248

⁵¹ *Ibidem*, 255.

⁵² Paul Pennings & Hans Keman, “The Changing Landscape of Dutch Politics Since the 1970s: A Comparative Exploration,” *Acta Politica* Vol 43 (2008), 157.

⁵³ *Ibidem*, 157.

⁵⁴ De Rooy, *Stipje*, 268.

⁵⁵ *Ibidem*, 268.

⁵⁶ De Rooy, *Stipje*.

de markt en daar zelf keuzes in kunnen maken.⁵⁷ De overheid staat daarvoor alleen maar in de weg, en zou juist die vrije markt moeten creëren. In Nederland was er een gevoel gaan heersen dat er iets mis was in de maatschappij, en dat de samenleving aan het vervallen was.⁵⁸ Men gaf hier de overheid de schuld voor, die had gefaald in haar optreden. Publieke discours en betrokkenheid bij de politiek verdween naar de private sfeer.⁵⁹ Dit was het klimaat waar neoliberale ideeën konden schijnen.

Deze ideeën waren ook in Nederland langzaam op komen borrelen. Dit proces werd gevoed door het steeds groeiende aantal leden van de Mont Pèlerin Society van Hayek en Friedman, dat inmiddels als decennialang haar ideeën verspreidde onder intellectuelen, zakenlui, politici en anderen.⁶⁰ Oudenampsen haalt een speech van Joop den Uyl (PvdA) uit 1981 om te illustreren in welke mate het neoliberalisme een kopzorg begon te worden voor sommige politieke partijen. In de speech suggereert den Uyl dat Nederland op een belangrijk kruispunt staat en zal moeten kiezen tussen de weg van democratie en de weg van het ‘Nieuwe Rechts’.⁶¹ Dit ‘Nieuwe Rechts’ bestond uit het beleid van Thatcher en Reagan en de groeiende populariteit van het vrijemarktdenken van de MPS.⁶²

De VVD trachtte deze neoliberale agenda voort te zetten, en kreeg een aantal kabinetten lang de kans om dit te doen. In de kabinetten Lubbers I en II regeerde het samen met de CDA in een meerheidskabinet. De CDA was weliswaar groter dan de VVD, maar ook zij leken wel wat te zien in de weg van het ‘Nieuwe Rechts’. Onder de kabinetten Lubbers werden grote

⁵⁷ Ibidem, 281.

⁵⁸ Ibidem, 286.

⁵⁹ Merijn Oudenampsen, “The Conservative Embrace of Progressive Values. On the Intellectual Origins of the Swing to the Right in Dutch Politics,” 2018, 123.

⁶⁰ Oudenampsen, “Conservative Embrace”, 120.

⁶¹ J.M. Den Uyl, “Tegen de stroom in. Verkorte weergave van een rede, gehouden 3 mei 1981 in Paradiso te Amsterdam,” 03-05-1981, <https://www.scribd.com/doc/296614194/Den-Uyl-Tegen-de-Stroom-in-Paradiso-rede> (geraadpleegd 20 juni 2021), 24.

⁶² Oudenampsen, “Conservative Embrace”, 123.

overheidsbezuinigingen doorgevoerd en werd de deregulering en privatisering van Nederland in gang gezet.

Nederland; het rookgordijn

Het Nederlandse neoliberalisme, dat opkwam in de jaren tachtig, was anders dan het neoliberalisme dat door Reagan werd gepresenteerd. Het was niet zo agressief als in de Verenigde Staten, maar subtieler.⁶³ Lubbers en consorten gingen niet in de harde confrontatie met hun tegenstanders, maar wisten conflicten schijnbaar op te lossen onder het mom van het poldermodel.⁶⁴ Volgens Oudenampsen was er wel degelijk sprake van die vijandigheid, maar werd deze vakkundig achter de schermen gehouden.⁶⁵ Maar achter de schermen groeide die vijandigheid wel degelijk. Pennings en Keman noteren een trend waaruit blijkt dat Nederland vanaf de jaren zeventig tot heden is weggedreven van het voormalige consociationisme. In plaats daarvan zijn verschillende politieke bewegingen zich steeds vijandelijker naar elkaar gaan opstellen.⁶⁶ Op de voorgrond presenteerde Lubbers zich echter als de hoeder van het poldermodel. Zijn collega Frits Bolkestein (VVD) beschreef Lubbers later als ‘het vleesgeworden overleg: een man met betrekkelijk weinig visie die altijd uit is op het bereiken van een compromis’.⁶⁷ Lubbers’ strategie was duidelijk succesvol. Hij verborg de ideologie van het neoliberalisme en suggereerde dat zijn kabinet vooral erg pragmatisch was.

Lubbers kon niet oneindig aanblijven, en in de jaren negentig gaf hij na drie kabinetten het stokje over aan minister-president Wim Kok (PvdA). Kok deed opzichtig afstand van de ideologie van zijn socialistische PvdA en werd een proponent van de Third Way, waarin later

⁶³ Oudenampsen, “Conservative Embrace”, 124.

⁶⁴ Ibidem, 124.

⁶⁵ Ibidem, 125.

⁶⁶ Pennings, “Changing Landscape”, 154.

⁶⁷ Frits Bolkestein, *Het Heft in Handen*, (Amsterdam: Prometheus, 1995), 217.

president Bill Clinton ook in zou volgen. Een beknopte beschrijving die vaak wordt gebruikt in samenhang met de Third Way werd gemaakt door de Britse politicus Anthony Giddens. Voor hem staat de Third Way voor het inzetten van neoliberale ideeën voor het bereiken van socialistische doelen.⁶⁸ Deze ideologie ging gepaard met een stijl die consensus boven conflict prefereerde. Hiermee paste hij goed in het Nederlandse poldermodel. Kok ontmoette in deze periode geregeld met Clinton. Achteraf zei Clinton over zijn ideologische keuzes; ‘Wim was first’.⁶⁹

Conclusie

Nederland en de Verenigde Staten kennen veel overeenkomsten in hun pad met het neoliberalisme. In beide landen kwam de ideologie gelijkmatig op, en kwam het tot een totale omarming in de jaren tachtig. Dit werd gevolgd door een periode waarin de ideeën transformeerden tot de Third Way. In deze periode keken beide landen ook naar elkaar, en waren ze bewust van deze simultane ontwikkeling.

Verschillend was hoe het neoliberalisme oogde in beide landen. In de Verenigde Staten gebeurde dit bovengronds met veel bravoure, dankzij Reagan. In Nederland werd de suggestie gewekt dat er geen ideologie aan te pas kwam, en verschool Lubbers zich achter het poldermodel. Ondanks deze verborgen toepassing liggen neoliberale ideeën nog altijd binnen het repertoire van Nederlandse partijen. En dan met name de VVD, die immers is voortgevloeid uit de ideeën van Hayek en de MPS.

⁶⁸ Anthony Giddens, *Third Way: The Renewal of Social Democracy*, (Hoboken: Blackwell Publishers, 1998).

⁶⁹ Thijs Niemantsverdriet, “Sober sociaal-democraat die liberaal regeerde,” 20-10-2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/20/sober-sociaal-democraat-die-liberaal-regeerde-a2726142> (geraadpleegd 20 juni 2021).

HOOFDSTUK 2 - REAGAN AAN HET WOORD

Inleiding

Om te achterhalen of Reagan's retoriek aansloeg in Nederland, is het eerst nodig om deze retoriek te definiëren. Sommige leiders staan bekend om hun zeer specifieke stijl en retoriek die ze gebruiken om hun boodschap duidelijk te maken. Het is niet gek om te concluderen dat er ergens een verbinding zit tussen de inhoud van die boodschap, ontsprongen uit de ideologie van de boodschapper, en de woorden waar deze mee wordt gepresenteerd. Reagan, 'the great communicator', had een unieke manier van spreken, met zijn stem die ooit werd beschreven als 'a fine Merlot being poured gently into a crystal goblet'.⁷⁰ Maar welke woorden werden geproduceerd door deze fijne Merlot? Hoe vertaalde Reagan zijn neoliberale agenda in zijn woorden? Welke narratieven presenteerde hij in zijn speeches? Welke woorden gebruikte hij? Anders gezegd, wat definieert de retoriek van Reagan?

In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar enkele manieren om de retoriek van Reagan betreffende neoliberalisme in hanteerbare termen te vatten. Cruciaal hierin is de definiëring van thema's, kernwoorden en kernzinnen die aan de grondslag liggen van Reagan's retoriek, en herkenbaar kunnen worden aangeduid in andere teksten. Het doel hiervan is het creëren van een handleiding waarmee in latere hoofdstukken de Nederlandse corpus aan bronnen kan worden geanalyseerd.

Methode; meerdere wegen leiden naar Rome

Om te achterhalen wat Reagan's retoriek definieert, is het handig om te zien hoe andere academici dit soort bevindingen doen. Een goed voorbeeld is het eerder genoemde onderzoek

⁷⁰ Ken Khachigian, "Ken Khachigian: What Made Reagan the Great Communicator," 05-02-2011, <https://www.ocregister.com/2011/02/05/ken-khachigian-what-made-reagan-the-great-communicator/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

van Louise Phillips naar Thatcherisme. Voor Phillips is het gebruik van sleutelwoorden en bepaalde steekzinnen cruciaal in het creëren en verspreiden van het discours van het Thatcherisme.⁷¹ Ze ging op zoek naar termen die veelvuldig door Thatcher werden gebruikt, en goed pasten bij de ideologische inslag van Thatcher. In haar empirisch onderzoek kiest ze voor één kernwoord; ‘choice’.⁷² Dit woord representeert consumentisme het beste en werd door Thatcher gebruikt als gereedschap voor anti-overheid-retoriek.⁷³ In eerdere analyses wordt ‘choice’ eveneens aangeduid als kenmerkend voor Thatcherisme.⁷⁴ Phillips komt zodoende terecht op het woord ‘choice’ door een combinatie van eerdere analyses, eigen inzicht en de beperkingen van de grootte van haar onderzoek

Een andere aanpak wordt aangehouden door Theodore F. Sheckels. Hij trekt vergelijkingen tussen de Amerikaanse president John F. Kennedy en Zuid-Afrikaanse president Thabo Mbeki. In zijn analyse kijkt Sheckels naar één bron, de ‘I am an African’-speech van Mbeki. Sheckels analyseert de speech en benoemt de momenten waarop Mbeki de woorden van Kennedy emuleert.⁷⁵ In de enkele voorbeelden die hij hierbij geeft verwijst hij niet naar sleutelwoorden of zinnen, maar juist naar unieke, kenmerkende elementen van speeches. Bijvoorbeeld, het hele concept van de ‘I am an African’-speech komt van Kennedy’s ‘Ich bin ein Berliner’-speech en de manier waarop Mbeki zijn speech afsluit met ‘Nothing can stop us now’ zou evocatief zijn voor de laatste passages van Kennedy’s inauguriëspeech.⁷⁶

De manier waarop hier de retoriek van Kennedy wordt gedefiniëerd is eerder kwalitatief, dan kwantitatief. Niet de gesproken woorden, maar specifieke structuren en thema’s staan centraal. Sheckels focust op wat de uitspraken betekenen in de context van

⁷¹ Phillips, L. “Rhetoric”, 212.

⁷² Ibidem, 212.

⁷³ Ibidem, 215-216.

⁷⁴ Stuart Hall, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis on the Left*, (Verso, 1988), 278.

⁷⁵ Theodore F. Sheckels, “The Rhetorical Success of Thabo Mbeki’s 1996 ‘I am an African’ Address,” *Communication Quarterly* Vol 57, 3 (1996), 324.

⁷⁶ Sheckels, “Rhetorical Success”, 325 & 331.

Kennedy, en hoe Mbeki deze betekenis wil kopiëren. Sleutelwoorden en -zinnen zijn hiermee minder belangrijk dan het beeld, het aura, dat wordt gepresenteerd. Onderzoek naar een grotere corpus is daardoor lastiger. Ten eerste is een bredere kennis van de specifieke uitspraken en stijl van het onderzoeksobject nodig en ten tweede moeten bronnen handmatig worden uitgekamd in een vergelijking. Het voordeel is wel dat een dergelijke analyse makkelijker is in het detecteren van causaliteit in vergelijkbare retoriek tussen twee verschillende personen.

Twee manieren om retoriek te definiëren, en uiteraard vele andere methodes daartussenin, maar het is niet meteen duidelijk wat het beste is. Met een kwantitatieve benadering kan empirisch worden vastgelegd welke woorden Reagan's retoriek definiëren, maar met een meer kwalitatieve analyse zal het makkelijker zijn om uit te vogelen welke thema's en woorden Reagan's neoliberale ideeën omringen. Ik zal de retoriek van Reagan op beide manieren benaderen.

In dit proces zal ik ter vergelijking met de gevonden resultaten de autobiografie van Reagan erbij houden. Zijn de kenmerken van Reagan's retoriek terug te zien in de woorden die hij twee jaar naar zijn presidentschap publiceerde in *Ronald Reagan; An American Life?* Hij schreef het boek samen met Robert Lindsey, wat wellicht een goede herinnering is aan het feit dat de retoriek van Reagan niet alleen van Reagan zelf afkwam. Zoals zijn autobiografie werden ook zijn speeches geschreven met behulp van speechschrijvers. Er vond uiteraard een wisselwerking plaats tussen beiden en een cirkel van schrijven en goedkeuring. En er zijn uiteraard momenten geweest dat Reagan sprak zonder voorbedachte rade. Zodoende mag niet vergeten worden dat 'de retoriek van Reagan' een symbiose is van zowel de woorden van Reagan zelf, als die van zijn speechschrijvers.

Analyse; ‘mark my words’

Als eerste, de methode van Phillips. Reagan’s woordgebruik was uniek en is al meerdere malen empirisch geanalyseerd door andere academici. Een cruciaal werk, dat zich stort op het specifieke woordgebruik, is het werk van Jacques Savoy in ‘Analysis of the style and the rhetoric of the American presidents over two centuries’. Zoals de titel doet vermoeden analyseert Savoy de retoriek van alle Amerikaanse presidenten van Washington tot Trump. Savoy analyseert alle State of the Union toespraken en inauguratiespeeches. Hij merkt hierbij enkele algemene trends op, die zich over de jaren en presidenten heen hebben ontwikkeld.⁷⁷ Savoy gaat echter ook in op het specifieke en presenteert de retoriek van enkele presidenten in het detail. Voor Reagan vallen een aantal dingen op. In vergelijking met zijn voorgangers maakte hij meer gebruik van termen die gelinkt zijn aan ‘human’, zoals ‘child’ en ‘parent’.⁷⁸ Deze observatie werd ook gedaan door Elvin Lim in een analyse van een andere corpus aan teksten van Amerikaanse presidenten. Voornamelijk het gebruik van ‘child’ valt Lim op.⁷⁹ Het gebruik is niet persé uniek voor Reagan, maar het vormt wel een cruciaal onderdeel van zijn retoriek.⁸⁰

Een ander cruciaal onderdeel van Reagan’s retoriek is zijn gebruik van religie. Hij maakte vaak gebruik van termen die gelinkt zijn hieraan, zoals ‘temple’ en ‘god’. Hij is zelfs de president die deze termen het meest noemt, en daarmee een trend creëert die opvolgende presidenten volgen.⁸¹ Dezelfde affiniteit met religieuze termen werd ook in cijfers vastgelegd door Schonhardt-Bailey (et.al). Uit ruim honderd speeches bleek: ‘Reagan is unparalleled both

⁷⁷ Jacques Savoy, “Analysis of the Style and the Rhetoric of the American Presidents Over Two Centuries,” *Glottometrics* Vol 38 (2017), 55.

⁷⁸ Savoy, “Analysis of the style”, 69.

⁷⁹ Elvin T. Lim, “Five Trends in Presidential Rhetoric: An Analysis of Rhetoric from George Washington to Bill Clinton,” *Presidential Studies Quarterly* Vol 32, 2 (2002), 339.

⁸⁰ Lim, “Five Trends”, 339.

⁸¹ Savoy, “Analysis of the style”, 70.

in his extensive use of civil religion rhetoric and his particular reliance on the term “God.”⁸² Met de term ‘civil religion rhetoric’ varen de auteurs in gevaarlijk water. Deze term is namelijk relatief ambigu en veel academici interpreteren de term net weer wat anders.⁸³ Aan de kern van ‘civil religion’ ligt de interpretatie van de geschiedenis en doelen van de eigen natie (Verenigde Staten, in dit geval) in religieuze termen.⁸⁴ In hun onderzoek is gekozen voor termen waar consensus over rust bij academici. Enkele voorbeelden zijn ‘mission’, ‘sacrifice’, ‘destiny’, ‘freedom’, ‘God’ en ‘spirit’.⁸⁵ Wat blijkt uit het onderzoek; Reagan had een enorme thematische preferentie voor dit soort termen, ten opzichte van zijn andere thematische prioriteiten.⁸⁶ Uitblinkers zijn de termen ‘God’ en ‘conservat+’.

Aansluitend bij dit thema van ‘civil religion’ gebruikte Reagan ook veel verwijzingen naar de speciale positie en voorbeeldfunctie van de Verenigde Staten in de wereld.⁸⁷ In zijn retoriek stuurde Reagan eveneens aan op een betere toekomst voor de Verenigde Staten met termen als ‘hope’ en ‘dream’. Savoy trekt eveneens deze conclusie. Hij categoriseert en herkent de woorden echter niet als ‘civil religion’, maar geeft het label ‘symbolische termen’ aan woorden als ‘freedom’ en ‘America’.⁸⁸ Reagan’s religie is eveneens een prominent onderdeel in zijn autobiografie. In meerdere passages verwijst hij naar zijn eigen geloof en zijn persoonlijke relatie met God.⁸⁹⁹⁰⁹¹

⁸² Cheryl Schonhardt-Bailey, Edward Yager en Saadi Lahlou, “Yes, Ronald Reagan’s Rhetoric Was Unique – But Statistically, How Unique?,” *Presidential Studies Quarterly* Vol 42, 3 (2012), 505.

⁸³ Schonhardt-Bailey, “Yes, Ronald Reagan’s Rhetoric”, 488.

⁸⁴ Ibidem, 485.

⁸⁵ Ibidem, 488.

⁸⁶ Ibidem, 492.

⁸⁷ Ibidem, 493.

⁸⁸ Savoy, “Analysis of the style”, 69.

⁸⁹ Ronald Reagan, *Ronald Reagan. An American Life*, (New York: Threshold Editions, 1990), 229.

⁹⁰ Ibidem, 56.

⁹¹ Ibidem, 20.

Structureel gezien kenmerkt Reagan's retoriek zich door het veelvuldig gebruik van werkwoorden, en het gebruik van korte zinnen met simpel taalgebruik.⁹² Reagan vulde deze korte zinnen met een beperkt lexicon aan woorden. Hij gebruikte aanzienlijk minder bijvoeglijk naamwoorden en juist méér werkwoorden die actie aanmoedigen; 'achieve', 'teach', 'deliver'.⁹³ Ik heb geen exacte tekstanalyse van Reagan's autobiografie gedaan, maar het lijkt er inderdaad op dat Reagan zuinig is met bijvoeglijk naamwoorden en bijzinnen, maar rondstrooit met de actiewerkwoorden. 'I peeked, I asked, I said, I started, I saw' zijn veel geziene constructies in de autobiografie.⁹⁴ Reagan legde eveneens de nadruk op dit soort korte zinnen, met inflectie en timing. De mediaan van de lengte van zijn zinnen ligt met 22.6 woorden ver onder het presidentiële gemiddelde van 33.3.⁹⁵ Dit valt ook meteen op in zijn autobiografie. 'My brother and I never knew our grandparents. They had all died before we were born.'⁹⁶, begint Reagan een paragraaf over zijn voorouders. De enige paragraaf staat in schril contrast met het complete hoofdstuk dat Bob Spitz in zijn biografie over Reagan aan dit onderwerp besteed. Ondanks dit simpele woordgebruik, scoort Reagan wél relatief hoog op de integrative complexity index.⁹⁷ Dit zou impliceren dat Reagan ondanks zijn simpele taalgebruik, wel meerdere perspectieven en narratieven weet neer te zetten.

Analyse; het achterste van de tong

Uit de benadering van harde cijfers, blijkt niet persé Reagan's affiniteit met neoliberale ideeën. De woorden die Reagan het meest gebruikt, zijn er niet direct mee verbonden. Wellicht

⁹² Savoy, "Analysis of the style", 69.

⁹³ Ibidem, 69.

⁹⁴ Reagan, *An American Life*, 113.

⁹⁵ Savoy, "Analysis of the style", 76.

⁹⁶ Reagan, *An American Life*, 23.

⁹⁷ Felix J. Thoemmes en Lucian Gideon Conway III, "Integrative Complexity of 41 U.S. Presidents," *Political Psychology* Vol 28, 2 (2007), 204.

komt Reagan's link met deze ideeën, die er wel degelijk was, wél naar voren met de kwalitatieve benadering.

Uit Schonhardt-Bailey's analyse bleek dat woorden met het thema 'civil religion' het meest werden gebruikt door Reagan. Drie keer zoveel als het tweede thema; 'big government'.⁹⁸ Uit Reagan's autobiografie is inderdaad zijn geloofsovertuiging af te lezen, en deze wordt ook keer op keer bevestigd in andere biografieën over de beste man.⁹⁹ Echter, als er één thema is dat Reagan keer op keer aanhaalt, dan is dat wel 'big government'. Het boek staat vol met uitleg waarom dit nou zo'n groot probleem is, en wat Reagan zoal heeft gedaan '[to limit] the government's intrusion into our lives'.¹⁰⁰ Er zijn een aantal terugkerende strategieën en thema's die Reagan gebruikt in hoe hij het over 'big government' heeft. Ten eerste verwerpt hij niet alleen het idee van een grote, invloedrijke overheid, maar gaat hij zelfs zover om de overheid te demoniseren en op elke mogelijke manier te blameren. Ten tweede positioneert hij de aanwezigheid van een grote overheid tegenover de rechten en vrijheid van het individu. Als laatste heeft Reagan het steeds over concrete, economische doelen die zijn kleine overheid voor zou moeten staan, waarvan hij het belang continu benadrukt, en welke hij continu herhaalt. Deze drie kenmerken, verbonden met neoliberalisme, vallen het meest op in Reagan's autobiografie.

Het demoniseren van de federale overheid is een cruciaal onderdeel van Reagan's retoriek. '[I] believed that policies of the federal government reaching back for decades were mostly responsible for the problems'¹⁰¹, zegt Reagan over de status van de Amerikaanse staat. Door dit soort opmerkingen ondermijnt Reagan de oude Keynesiaanse orde, en maakt hij de

⁹⁸ Schonhardt-Bailey, 'Yes, Ronald Reagan's Rhetoric', 492.

⁹⁹ Spitz, *American Journey*.

¹⁰⁰ Reagan, *American Life*, 198.

¹⁰¹ Ibidem, 230.

weg vrij voor nieuwe (neoliberale) ideeën.¹⁰² Wendy Widmaier suggereert dat de inzet van deze retoriek cruciaal is geweest in het legitimeren van neoliberale ideeën.¹⁰³ En zo creëert Reagan het narratief dat de staat slecht is, en verantwoordelijk is voor de contemporaine ellende. ‘I have always thought of government as a kind of organism with an insatiable appetite for money’¹⁰⁴, dus de overheid heeft niet de juiste motivatie. ‘[As] you look back on that myriad of new federal programs, it’s hard to find any that did much good for the poor of the nation as a whole.’¹⁰⁵, dus de overheid is inefficiënt. De boodschap is duidelijk; de overheid deugt niet, en moet zoveel mogelijk in haar macht beperkt worden.

Als tweede valt op dat Reagan de overheid als vijand van het individu en haar vrijheid omdoopt. Dit komt keer op keer terug in zijn autobiografie; I wanted [...] to continue the process of making government smaller and less intrusive in our lives’.¹⁰⁶ ‘We had started the process of getting government off the backs and out of the pockets of people and business.’¹⁰⁷ Met deze opmerkingen bereikt Reagan twee dingen; hij hemelt de individuele Amerikaan op, en creëert een vijandigheid tussen de Amerikaan en de grote overheid. Dit aspect van Reagan’s retoriek komt ook sterk naar voren in de literatuur. Bijvoorbeeld in Kuehl’s vergelijking tussen de retoriek van Reagan en Bush betreffende educatie.¹⁰⁸ Beide presidenten maken gebruik van een retorisch framework waarin aan de aansprakelijkheid van individuen een groot belang wordt gehecht, en de aansprakelijkheid van de overheid werd verkleind. Reagan was de eerste president die dit expliciet deed.¹⁰⁹ Hij creëerde hiermee een standaard voor vele presidenten

¹⁰² Wesley Widmaier, “The Power of Economic Ideas – Through, Over and In – Political Time: the Construction, Conversion and Crisis of the Neoliberal Order in the Us and Uk,” *Journal of European Public Policy* Vol 23, 3 (2016), 346.

¹⁰³ Widmaier, “Power of Economic”.

¹⁰⁴ Reagan, *American Life*, 232.

¹⁰⁵ Ibidem, 198.

¹⁰⁶ Ibidem, 325.

¹⁰⁷ Ibidem, 324.

¹⁰⁸ Kuehl, “The Rhetorical Presidency”, 343.

¹⁰⁹ John Ambrosio, “Changing the Subject: Neoliberalism and Accountability in Public Education,” *Educational Studies* Vol 49, 4 (2013).

om beleid rond educatie in termen van persoonlijke verantwoordelijkheid te benaderen, in tegenstelling tot het creëren van gelijkheid in het educatieve systeem door de overheid.¹¹⁰ Uit onderzoek van Eisenstadt blijkt dat Reagan in zijn retoriek niet de overheid, maar het volk als ‘heroes’ presenteert.¹¹¹ Door de overheid te beperken, zouden deze helden hun maximale potentie kunnen bereiken.¹¹² Deze individualistische instelling sluit goed aan bij al Reagan’s retoriek rondom ‘civil religion’. Immers, deze spreekt over de speciale positie van de Verenigde Staten (en haar inwoners), en de morele plichten die hierbij horen.

Als derde stelt Reagan zijn neoliberale ideeën voor. Dit zijn vaak dezelfde thema’s waar hij op blijft hameren. De belangrijkste twee thema’s die naar voren komen zijn belastingen en inflatie. ‘Taxes kept rising and the only consistency in the system was that once a tax was imposed, it was never rescinded.’¹¹³ ‘With the tax cuts of 1981 and the Tax Reform Act of 1986, I’d accomplished a lot of what I’d come to Washington to do.’¹¹⁴ ‘[We] had brought down inflation at a faster clip than we anticipated’.¹¹⁵ Keer op keer hamert Reagan op het feit dat de belastingen en inflatie omlaag moeten. Tijdens zijn presidentschap zorgde Reagan ervoor dat iedereen duidelijk wist dat hij voor deze ideeën stond.¹¹⁶ Deze doelen, en vele anderen, komen voort uit het belang dat neoliberalen geven aan de vrije markt. Reagan presenteerde de vrije markt als het wondermiddel van de economie; de oplossing voor het probleem van ‘big government’. Tevens suggereerde hij marktwerking als ‘solution to social problems’.¹¹⁷ De markt moest zijn gang kunnen gaan, met zo min mogelijk inmenging van de

¹¹⁰ Kuehl, ‘The Rhetorical Presidency’, 332.

¹¹¹ Michael Eisenstadt, “Government is the Problem: Symbolic Trajectories of the Contemporary Conservative Movement,” 2018, 26-28.

¹¹² Eisenstadt, “Government is the Problem”, 28.

¹¹³ Reagan, *American Life*, 207.

¹¹⁴ Ibidem, 335.

¹¹⁵ Ibidem, 312.

¹¹⁶ Fred I. Greenstein, *The Presidential Difference: Leadership Style from FDR to Barack Obama*, 3rd ed. (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2009), 156.

¹¹⁷ Anthony M. Gould en Mélanie Robert, “The Neoliberal Pea and Thimble Trick: Changing Rhetoric of Neoliberal Champions Across Two Periods of Economic History and Two Hypotheses About Why the Message Is Less Sanguine,” *Advances in Applied Sociology* Vol 3, 1 (2013), 81.

grote overheid. Uit zijn autobiografie; ‘It worked because it operated on principles of freedom, millions of people going about their daily business and making free decisions how they wanted to work and live, how they wanted to spend their money, while reaping the rewards of their individual labor.’¹¹⁸ Net als met het individualisme, plaatste Reagan marktwerking tegenover de ‘big government’. Hier plaatste hij zijn volledige vertrouwen in; ‘I believed the economic recovery program would work because I had faith – faith in those tax cuts and faith in the American people’.¹¹⁹

De resultaten liegen er niet om; Reagan’s neoliberale gedachtegoed zit verweven in zijn retoriek rondom ‘big government’. Wat zijn nu de specifieke woorden die het beste passen bij deze neoliberale retoriek? Een aantal overduidelijke kandidaten zijn ‘tax’, ‘inflation’ en ‘individual’. En uiteraard wordt ook ‘government’ vaak genoemd. De analyse van Schonhardt-Bailey voegt enkele andere termen toe aan deze lijst. Uit deze kwantitatieve analyse bleek dat Reagan’s taalgebruik rondom ‘civil religion’ alle andere thema’s overschaduwde. Maar Schonhardt-Bailey noemt óók termen bij de andere thema’s. ‘Tax’ en ‘inflation+’ worden genoemd binnen de categorie van het economisch beleid, maar ook de woorden ‘rate’, ‘deficit+’, ‘interest+’ en ‘unemploy+’ keren vaak terug. Gerelateerd aan ‘big government’ worden de termen ‘private’, ‘sector’, ‘regulatory’ en ‘reform+’ weer vaak gebruikt. Veel van deze termen zijn ook te vinden in de autobiografie van Reagan. Een opvallend afwezige term, zowel in de kwantitatieve bronnen als Reagan’s autobiografie, is ‘market’. Hoewel Reagan een groot aanhanger was van de vrije markt, lijkt het erop dat hij het woord zelf opvallend weinig in de mond nam. Dit is uiteraard gebaseerd op het onderzoek dat voor dit hoofdstuk is gebruikt, maar het valt op dat de term daar niet uitgesproken uit naar voren komt. Dit valt wellicht te

¹¹⁸ Reagan, *American Life*, 205.

¹¹⁹ *Ibidem*, 311.

verklaren met de hoeveelheid indirecte manieren die hij had om het over de vrije markt te hebben (belastingverlaging, regulering, etc.).

Conclusie

Reagan's neoliberale beleid blijkt niet direct uit een kwantitatieve analyse van zijn woorden. Echter, door concreet te kijken naar zijn autobiografie, ondersteund door academische literatuur met vergelijkbare case-studies, komen drie manieren naar voren waarmee Reagan zijn neoliberale agenda promoot. Hij demoniseert de grote overheid, zet in op het belang van individualisme (en presenteert dit als de vijand van een grote overheid), en herhaalt continu het belang van dezelfde economische doelen, verbonden met het vrije-marktmechanisme. Verbonden met de drie thema's is een veelvoud aan kernwoorden. Deze woorden gebruikte hij als president en zijn wellicht in de oren van Nederlandse politici terecht gekomen. Net als zijn retorische trucjes, waarmee hij zijn neoliberale idealen verantwoorde, en op zijn best presenteerde. Deze retoriek laat zich niet op één manier samenvatten, maar is gelaagd; zijn neoliberale ideeën zijn slechts een onderdeel hiervan. Reagan zelf hechtte echter veel belang aan dit specifieke onderdeel. Zijn bijdrage aan de economie was uiteindelijk hetgeen waar Reagan het trotst op was.¹²⁰ 'We got the government out of the way and began the process of giving the economy back to the people'.¹²¹ In de volgende hoofdstukken zal worden gezocht naar relictten van deze neoliberale retoriek van Reagan, zoals deze in dit hoofdstuk is vastgesteld.

¹²⁰ Reagan, *American Life*, 333.

¹²¹ *Ibidem*, 335.

HOOFDSTUK 3 – VVD’ERS EN INHOUD

Inleiding

Dan keren we ons nu richting Nederland. Daar, gelijktijdig met de Verenigde Staten verspreidden neoliberale ideeën zich langzaam in de politiek. Maar is dit ook af te lezen aan de politici? Kwamen deze ideeën op dezelfde manier naar voren als bij Reagan? Zijn er elementen van Reagan’s omgang met het neoliberalisme, die hier aan de andere zijde van de Atlantische Oceaan zijn overgenomen? In dit hoofdstuk zal ik een kwantitatieve analyse doen van een aantal partijcongressen. Het doel is simpel; nagaan of er elementen te vinden zijn die vergelijkbaar zijn met Reagan’s retoriek, zoals die in het vorige hoofdstuk is vastgesteld.

Zoals beloofd staat de VVD centraal. Is er bij de jaren ’80-VVD liberaal gedachtegoed te ontdekken? Uiten de VVD’ers dit op dezelfde manier als Reagan? Dit hoofdstuk tracht te achterhalen of Reagan inhoudelijke retoriek omtrent neoliberale ideeën, op dezelfde manier valt te ontdekken bij de Nederlandse VVD.

Bronnencorpus

Om Reagan’s retoriek bij de VVD op te sporen zal ik een kwantitatieve analyse doen van een grote corpus aan bronnen. Louise Phillips was hier eerder succesvol mee in haar onderzoek naar de discours van Thatcherisme.¹²² Als bron gebruikte ze partijcongressen, wat een consistente bron is voor het traceren van politieke ideeën. Immers, dit is waar een partij de kans krijgt om deze ideeën te uiten en te bespreken. De VVD hield geregeld partijcongressen in de jaren ’80, wat zorgt voor een consistente basis voor data. Deze congressen zijn in de vorm van transcripten goed gedocumenteerd in het DNPP in Groningen.

Om de impact van Reagan op Nederlandse politici te kunnen traceren, is het belangrijk om voor een goed bereik te kiezen. Als startpunt heb ik gekozen voor 1979, het jaar voordat

¹²² Phillips, “Rhetoric”.

Reagan begon met zijn presidentiële campagne, en twee jaar voordat hij daadwerkelijk president werd. De uitspraken in deze congressen zullen nog niet sterk zijn beïnvloed door Reagan. De selectie van congressen omvat vervolgens de gehele jaren '80, tot en met het laatste congres in juni 1989. Die periode omvat zowel de twee termen van Reagan's presidentschap, als de eerste twee kabinetten Lubbers waarvan de VVD onderdeel was. Het bereik is hiermee precies tien jaar, waarin dertig congressen plaatsvonden. In tabel 1 staan de congressen en hun data vermeld, en hoe ik er de rest van dit hoofdstuk naar zal refereren.

Tabel 1

Nr.	Type	Locatie	Datum	Referentie
52e	AV (32e JAV)	Breda	20 en 21 april 1979	1979-1 (apr)
53e	AV	Amsterdam	17 november 1979	1979-2 (nov)
54e	AV (33e JAV)	Groningen	25 en 26 april 1980	1980-1 (apr)
55e	AV	Nijmegen	30 en 31 mei 1980	1980-2 (mei)
56e	AV	Rotterdam	29 en 30 augustus 1980	1980-3 (aug)
57e	AV	Enschede	5 en 6 september 1980	1980-4 (sep)
58e	AV	Breda	24 januari 1981	1981-1 (jan)
59e	AV	Amersfoort	20 maart 1981	1981-2 (mar)
60e	AV (34e JAV)	Den Haag	22 en 23 mei 1981	1981-3 (mei)
61e	AV	Hattem	11 en 12 december 1981	1981-4 (dec)
62e	AV (35e JAV)	Venlo	19 en 20 maart 1982	1982-1 (mar)
63e	AV	Amersfoort	14 mei 1982	1982-2 (mei)
64e	AV	Nijmegen	3 juli 1982	1982-3 (jul)
65e	AV	Bussum	10 en 11 december 1982	1982-4 (dec)
66e	AV (36e JAV)	Amersfoort	15 en 16 april 1983	1983-1 (apr)
67e	AV	Alkmaar	2 en 3 december 1983	1983-2 (dec)
68e	AV (37e JAV)	Hattem	16 en 17 maart 1984	1984-1 (mar)
69e	AV	Dordrecht	15 december 1984	1984-2 (dec)
70e	AV (38e JAV)	Breda	10 en 11 mei 1985	1985-1 (mei)
71e	AV	Utrecht	22 juni 1985	1985-2 (jun)
72e	AV	Almelo	17 en 18 januari 1986	1986-1 (jan)
73e	AV	Amersfoort	1 februari 1986	1986-2 (feb)
74e	AV (39e JAV)	Arnhem	18 en 19 april 1986	1986-3 (apr)
75e	AV	Breda	29 november 1986	1986-4 (nov)
76e	AV (40e JAV)	Leeuwarden	15 en 16 mei 1987	1987-1 (mei)
77e	AV	Breda	29 januari 1988	1988-1 (jan)
78e	AV (41e JAV)	Veldhoven/ Ede	27 en 28 mei 10 en 11 juni 1988	1988-2 (mei) 1988-3 (jun)
79e	AV	Maassluis	4 maart 1989	1989-1 (mar)
80e	AV (42e JAV)	Middelburg	26 en 27 mei 1989	1989-2 (mei)
81e	AV	Amersfoort	23 en 24 juni 1989	1989-3 (jun)

Methode

Phillips suggereerde dat de verspreiding van het discours van Thatcherisme in grote mate mogelijk was door het gebruik van bepaalde kernwoorden.¹²³ In haar analyse kijkt ze daarom vooral waar, en hoe vaak haar specifieke kernwoorden worden genoemd.¹²⁴ In haar bespreking van haar data, geeft Phillips hier en daar context aan het gebruik van deze kernwoorden. Immers, ze is op zoek naar de overname en eventuele transformatie van een discours. Phillips schiet echter tekort in de balans die ze oplegt tussen kwantitatieve en kwalitatieve analyse. Ze hecht te veel waarde aan het handjevol voorbeelden dat ze contextualiseerd, en te weinig waarde aan de totale hoeveelheid en ontwikkeling van het gebruik van de kernwoorden. Deze balans moet anders. De totale ontwikkeling van het gebruik van een kernwoord, en de betekenis van het kernwoord tijdens haar gebruik zijn allebei van belang in het traceren van een discours. Phillips beschrijft geen ontwikkeling in de frequentie van haar onderzochte kernwoorden, en loopt zo de kans mis om de frequentie voortzetting van Thatcher's discours te beschrijven. Vervolgens beschrijft ze wél de context waarin haar kernwoorden worden gebruikt, maar doet dit dan weer niet bij al haar hits. Het resultaat is een incompleet overzicht van de verdere ontwikkeling van het discours van Thatcherisme.

Om de juiste informatie uit de bronnen te krijgen is meer nodig. Ten eerste is de kwantiteit belangrijk. In elk van de hieronder besproken casussen is per woord zorgvuldig geteld hoeveel hits er in de partijcongressen zijn, met de hulp van het woordanalyseprogramma Antconc. Die data kan meteen al aangeven of er überhaupt een frequentie ontwikkeling is bij de VVD'ers in navolging van Reagan.

Daarnaast moet worden bekeken of de kernwoorden op dezelfde manier worden gebruikt. Phillips maakt hier een begin mee met haar sporadische voorbeelden, maar in mijn

¹²³ Phillips, "Rhetoric", 214.

¹²⁴ Ibidem, 218-219.

onderzoek zal van elke hit worden gekeken naar de context. Ik opereer hier binnen de perken van de term ‘framing’. Dit is een cruciale term in onderzoek en discussies binnen sociale wetenschappen, en dan met name taal. Bij een benadering met ‘framing’ wordt er vanuit gegaan dat alle vormen van communicatie, een onderliggende betekenis hebben.¹²⁵ In het recente werk van J.A. Kuypers wordt duidelijk hoe dit concept kan worden toegepast in onderzoek naar retoriek.¹²⁶ Door het bestuderen van de context rondom een woord, kan worden geconcludeerd welke betekenis er aan dat woord wordt gegeven. Als dit wordt toegepast op een hele reeks aan woorden kan de ontwikkeling van die betekenis worden getraceerd. Deze methode is onder andere gebruikt in het werk van Olteanu, Kyriakides en Wickman.¹²⁷ Zij wisten allen in hun onderzoek de ontwikkeling in de betekenis van hun onderzochte kernwoorden traceren.

Deze methode zal worden toegepast in de hierop volgende casussen. Elke hit van een kernwoord zal aan de hand van de context een specifiek waardeoordeel krijgen. Dit waardeoordeel zal verschillen per casus, en zal helpen te concluderen of de onderzochte kernwoorden op dezelfde manier werden gebruikt zoals Reagan dit deed, en of hier een ontwikkeling in zat. De drie casussen worden bepaald door de drie elementen kenmerkend voor Reagan’s retoriek rondom het neoliberalisme uit het vorige hoofdstuk. In totaal zijn 1766 hits op die manier geanalyseerd. De resultaten hiervan zijn genoteerd in Excel, en zullen aan de hand van de hier uit voortvloeiende grafieken worden besproken.

Casus 1; demonisering van de overheid

Het meest in het oog springende kernmerk van Reagan’s retoriek rondom neoliberalisme is zijn demonisering van de overheid. In zijn taal kwam steeds Reagan’s afkeer

¹²⁵ Deborah Tannen ed., *Framing in Discourse*, (New York: New York University Press, 1993), 3.

¹²⁶ Jim A. Kuypers, “Framing Analysis from a Rhetorical Perspective,” in *Doing News Framing Analysis. Empirical and Theoretical Perspectives*, edited by Paul D’Angelo, e.a., 286-311, (New York: Routledge 2010).

¹²⁷ Kyriakides, “Words Don’t Come”. & Wickman, “Rhetorical Framing”. & Alexandra Olteanu et al, “Comparing Events Coverage in Online News and Social Media: The Case of Climate Change,” Ninth International AAAI Conference on Web and Social Media (2015).

van ‘big government’ naar voren, geregeld ook in combinatie met een praktijkvoorbeeld hoe overheden vóór Reagan het grondig hadden verpest. Deze opmerkingen, zo bleek, gingen niet persé gepaard met een bepaald kernwoord, behalve uiteraard dat de regering werd genoemd.

Uit de Nederlandse bronnen moet ook blijken hoe er over de regering werd gedacht. Daarom zijn voor deze casus zoveel mogelijk gevallen in de partijcongressen bekeken waar men over de overheid spreekt. Om dit te doen ben ik terecht gekomen op drie zoektermen; ‘overheid’, ‘regering’ en ‘de staat’.¹²⁸ Deze termen zijn samen goed voor 1091 hits (regering 289, overheid 757, de staat 45), die vervolgens individueel zijn geanalyseerd. Van elke hit heb ik beoordeeld of er positief of negatief werd gesproken over de rol van voormalige overheden, en of het gebruik van het woord indicatief was voor een preferentie voor een kleine of grote overheid. Als het woord op geen enkele manier indicatief was voor deze variabelen, of als het niet in deze context werd gebruikt, categoriseerde ik het als ‘neutraal’.

Omdat we op zoek zijn naar een ontwikkeling in hoe er in het algemeen over de overheid wordt gesproken heb ik enkele waarden samengevoegd. De gevallen waarin er negatief werd gesproken over de overheid, of een preferentie voor een kleine overheid bleek, zijn samengevoegd in de variabele ‘negsmall’. Het tegenovergestelde in de variabele ‘posbig’. In Bijlage A-grafiek 6 en grafiek 7 zijn per partijcongres zowel de absolute en relatieve waarden te vinden voor deze twee variabelen.¹²⁹

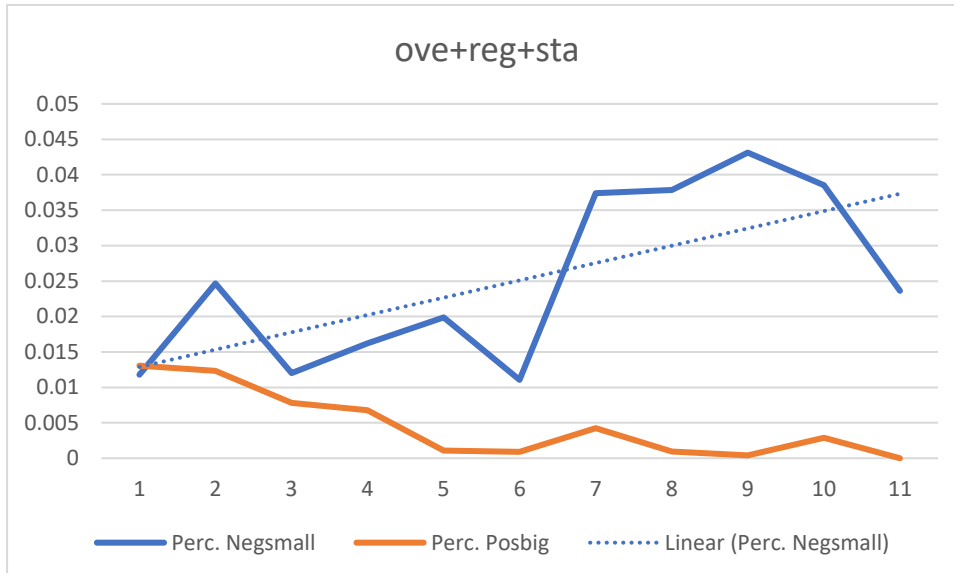
De eerder genoemde grafieken fluctueren, omdat hun variabelen per partijcongres worden bekeken. Om die reden heb ik voor grafiek 1 steeds het gemiddelde genomen van drie opeenvolgende partijcongressen, en die als losse datapunten op de grafiek gezet (voor een totaal van elf datapunten). Grafiek 1 weergeeft zodoende de ontwikkeling in het positieve en

¹²⁸ ‘de staat’ i.p.v. ‘staat’ om instanties van het werkwoord uit te sluiten.

¹²⁹ De relatieve waarde is ten opzichte van het totaal aantal woorden van het partijcongres.

negatieve gebruik van de woorden overheid, regering en de staat, relatief aan het totaal aantal woorden in de desbetreffende partijcongressen.

Grafiek 1

Twee zaken zijn meteen duidelijk; ‘posbig’ daalt en ‘negsmall’ stijgt. Dit heeft niks te maken met een algemene stijging of daling in hits door de jaren heen. Deze blijft namelijk gelijk over de gehele onderzochte periode (zie Bijlage A-grafiek 8). De eerste 5 datapunten (tot 1983), weergeven een stabiele daling van ‘posbig’, die vervolgens weigert nog omhoog te klimmen. Positieve opmerkingen in deze periode steunen het regeringsbeleid, of roepen op tot grootschalig overheidsingrijpen. In enkele gevallen gaat het verder dan dat. Uit 1981-3 (mei); ‘[Maar] ik zeg wel dat regering en parlement veel meer tot stand hebben gebracht dan met name de oppositie wil doen geloven’¹³⁰. Een jaar eerder wordt actief ingrijpen van de overheid in de economie gepromoot; ‘[Wij] vinden dat daar een uitzondering op moet bestaan, namelijk de uitzondering dat monopolies door de overheid geschapen kunnen worden’¹³¹. Dit wordt

¹³⁰ VVD, 60ste Algemene Vergadering (34ste J.A.V.), 22/23-05-1981, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10766/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³¹ VVD, 55ste Algemene Vergadering, 30/31-05-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10761/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

gevolgd door opmerkingen over hoe de overheid met straffe regelgeving haar invloed op de markt kan uitoefenen. Dit soort opmerkingen zijn in de tweede helft van de bronnencorpus haast verdwenen. Hier en daar wordt een opmerking gemaakt over hoe een actieve rol van de overheid in bepaalde zaken goed kan zijn. Echter, over het algemeen verdwijnt de meeste positiviteit over de overheid, en ‘big government’, als sneeuw voor de zon.

Dit maakt plaats voor een enorme toename in negatieve opmerkingen over de overheid, en vooral veel opmerkingen die ‘small government’ aanhangen. Zoals de gestippelde trendlijn aangeeft, wordt de variabele ‘negsmall’ meer dan verdrievoudigd in de jaren ’80. De verschillen in hoe er over de overheid wordt gepraat worden ook duidelijk in de bronnen. Aan het begin van de jaren ’80 komen opmerkingen die de variabele ‘negsmall’ verhogen vooral uit discussies over de taak van de overheid. Vanuit deze opmerkingen komt een zekere onzekerheid over die rol naar voren. ‘Ik dacht dat het scheppen van, waarborgen, en het handhaven daarvan toch sterker is, een sterkere taakomschrijving is voor de overheid dan gewoon ervoor te zorgen’¹³², in 1980-3 (aug) is een voorbeeld van een moment waarop er discussie heerst over wat ze als VVD nou precies willen. Deze onzekerheid verdwijnt langzaam, en maakt plaats voor stellige opmerkingen over de rol van de overheid. In 1983-1 (apr); ‘De overheid moet niet proberen de komende jaren, althans wat de VVD betreft zelf richting te geven aan allerlei maatschappelijk ontwikkelingen’¹³³. En later tijdens hetzelfde congres, nog stilliger; ‘[Dat] er dus geen sprake, geen reden meer is om die overheid zo belangrijk te vinden, zo’n vinger in de pap te geven’¹³⁴. Tegen het einde van het decennium worden er geen doekjes meer om gewonden; de overheid is slecht, de markt is goed. in 1987-1 (mei): ‘Een kleine overheid die zich beperkt tot de zuiver collectieve taken en alleen

¹³² VVD, 56ste Algemene Vergadering, 29/30-08-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10760/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³³ VVD, 66ste Algemene Vergadering (36ste J.A.V.), 15/16-04-1983, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10771/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³⁴ VVD, 66ste Algemene Vergadering (36ste J.A.V.), 15/16-04-1983, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10771/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

daarbuiten treedt als aangetoond kan worden dat de particuliere sektor de betreffende taak niet evengoed kan vervullen is voor ons geen dogma, maar een stellingname voortgevloed uit bittere ervaring'.¹³⁵ Continu wordt herhaald wat een slecht idee het is om zaken aan de overheid over te laten, terwijl de vrije markt ook beschikbaar is.

De uiteenlopende trends van 'posbig' en 'negsmall', en dan vooral de enorme stijging van 'negsmall' sluiten goed aan bij het eerste kenmerk van Reagan's retoriek. De overheid, en dan vooral het concept van 'big government', wordt gedemoniseerd. Ondanks het feit dat overheid, regering en de staat door het decennium heen ongeveer even vaak worden genoemd, blijft het aantal keren dat men slecht spreekt over 'big government' alsmaar groeien. Dit doet me concluderen dat in ieder geval het eerste aspect van Reagan's retoriek rondom neoliberalisme ook een aspect is van de retoriek van de VVD.

Casus 2; individu vs. overheid

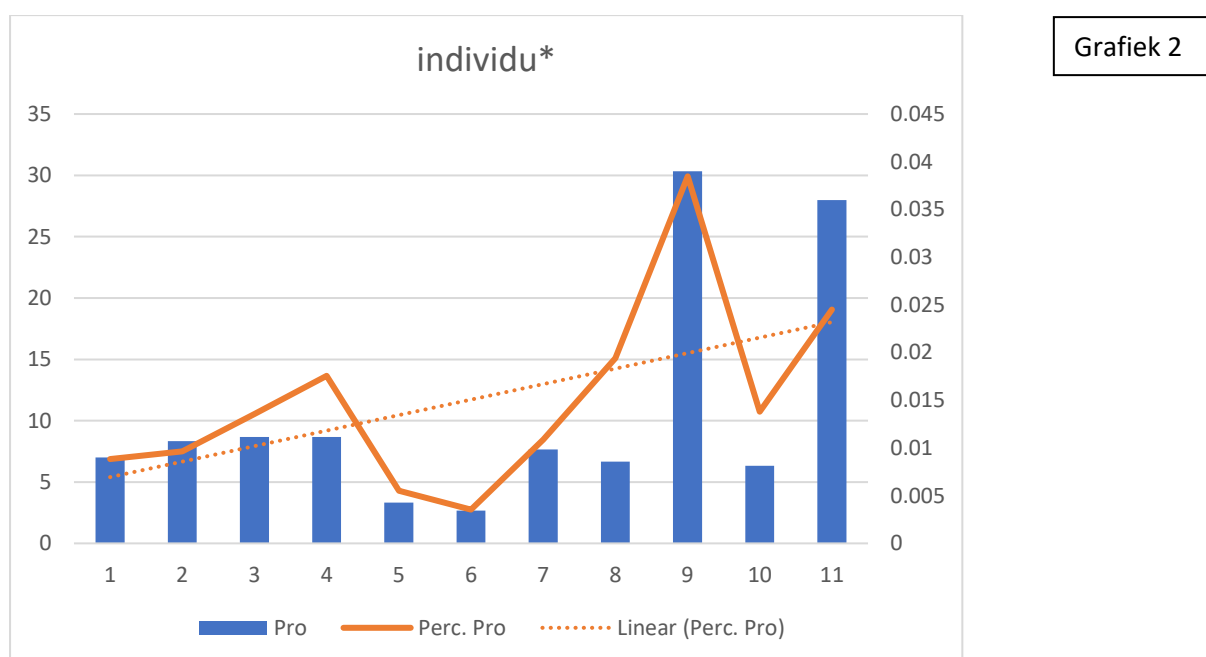
Het tweede aspect van Reagan's retoriek betreft zijn nadruk op het belang van het individu, en zijn narratief dat het individu een natuurlijke vijand van de overheid is. Om te kijken of dit element bij de VVD ook terug is te vinden heb ik een vergelijkbare strategie als hierboven aangehouden. De corpus is goed voor 433 hits voor 'individu*'.¹³⁶ Deze hits hebben stuk voor stuk weer een waardeoordeel gekregen, afhankelijk van hoe de term ter sprake kwam. Is het individu belangrijk, belangrijker dan de overheid, of een essentieel onderdeel van de maatschappij? Gaat het over de rechten van de individu, en of de overheid die op de een of andere manier tegenstaat? Al deze elementen komen samen in de variable 'pro'. Wordt de overheid belangrijker geacht, of wordt het tegenovergestelde van eerder genoemde

¹³⁵ VVD, 76ste Algemene Vergadering (40ste J.A.V.), 15/16-05-1987, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10780/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³⁶ De asterisk is toegevoegd zodat allerlei variaties van 'individu' in de zoekopdracht naar voren kwamen. E.g. 'individuen', individualiteit', etc.

gesuggereerd? Dan geldt het als een hit voor de variabele ‘anti’. Uiteraard is hier ook weer sprake van de variabele ‘neutraal’.

In grafiek 2 zijn de resultaten van deze analyse zichtbaar. Alleen de resultaten voor de variabele ‘pro’ zijn te zien, aangezien de resultaten van ‘anti’ vrijwel verwaarloosbaar zijn. De staven geven de absolute frequentie weer van de variabele ‘pro’, en de lijn de relatieve frequentie, naar het totaal aantal woorden. Wederom toont elk datapunt het gemiddelde van drie partijcongressen, zodat een meer vloeiende lijn ontstaat.

De grafiek toont over het algemeen een toename van het gebruik van ‘individu*’ in positieve zin. De trendlijn weergeeft een vervierdubbeling. De totale ontwikkeling van ‘individu*’, zoals deze te zien is in grafiek 9(Bijlage A), wordt verdriedubbeld. Een kleinere, maar vergelijkbare ontwikkeling. Proportioneel gezien groeit zodoende het aandeel van de variabele ‘pro’, sterker dan de totale frequentie van ‘individu*’. Het feit dat er naar mate de jaren voorbij gaan steeds meer hits zijn voor ‘individu*’, is op zichzelf al een sterk argument voor de aanwezigheid van aspecten van Reagan’s retoriek. Dat er verschil is, maakt dit argument nog sterker.

Uit de partijcongressen blijkt dat de positie van de VVD wat betreft het individu, al vanaf het begin af aan vastligt. In 1980-1 (apr); ‘De visie van de liberaal op het individu is een fundamenteel andere dan die van bijvoorbeeld de confessionelen of de socialisten omdat die principeel uitgaan van een collectivistisch model en wij liberalen van individualisme.’¹³⁷ Uit al deze vroege congressen blijkt de belangrijke positie van het individu. En ook met name de aanvullende rol van de overheid. Continu wordt herhaald dat de overheid zoveel mogelijk het individu in staat moet stellen zich te ontplooien. ‘Wat het individu niet kan, moet de overheid doen’¹³⁸, klinkt het in 1980-2 (mei). De frequentie en ook ‘hardheid’ waarmee dit punt wordt besproken groeien wel door de jaren heen. In 1988-1 (jan) wordt er uiteindelijk een concluderende speech over individualisering gehouden door Dian van Leeuwen, waarin het enorm wordt opgemeld. Enkele fragmenten; ‘De staat is de grootste beschermer van het individu geworden, maar daardoor ook de grootste bedreiging.’, ‘Wij hebben geen behoefte aan een van boven opgelegd concept van zorgzame of verantwoordelijke samenleving.’¹³⁹.

Wat eveneens steeds belangrijker wordt is de individuele verantwoordelijkheid, waar Reagan ook over sprak. In de vroege congressen wordt over individuele verantwoordelijkheid gesproken in termen van vrije ontplooiing. Het individu moet in staat zijn zich vrij te ontwikkelen.¹⁴⁰ De overheid moet hier in steunen. In latere congressen wordt steeds meer aangedrongen dat deze verantwoordelijkheid ook moet worden genomen door de burgers. ‘De indruk die bij de commissie bestaat is deze; dat je mensen nu eenmaal zult moeten prikkelen om het zelf te doen’¹⁴¹, luidt het in 1988-1 (jan). Deze opmerking doet me denken aan de

¹³⁷ VVD, 54ste Algemene Vergadering (33ste J.A.V.), 25/26-04-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10759/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³⁸ VVD, 55ste Algemene Vergadering, 30/31-05-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10761/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹³⁹ VVD, 77ste Algemene Vergadering, 29-01-1988, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10781/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁴⁰ VVD, 55ste Algemene Vergadering, 30/31-05-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10761/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁴¹ VVD, 77ste Algemene Vergadering, 29-01-1988, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10781/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

opmerkingen van Reagan over educatie. Mensen moesten zelf hun verantwoordelijkheid hierin nemen, en (of want) de staat gaat er niets voor doen.¹⁴²

Ook Reagan's tweede retorische kenmerk wat betreft individuen is op vergelijkbare wijze aanwezig in Nederland. De vijandigheid tussen staat en individu en de individuele verantwoordelijkheid worden steeds meer genoemd. En er wordt überhaupt steeds meer over het belang van het individu gesproken.

Casus 3; concrete doelen van de vrije markt

Het laatste element van Reagan's retoriek betreft het stellen van concrete doelen, die voort vloeien uit vrije markt-principes. Een aantal van die doelen hebben we hierboven al teruggezien. De overheid moet zichzelf ten dienste stellen van het individu, en een kleine rol aanhouden. De focus ligt vooral op wat de overheid niet moet doen; 'Zij die menen dat de overheid de samenleving moet voorbereiden op een nieuw tijdperk die maken in feite een denkfout'¹⁴³. De boodschap is duidelijk; de overheid moet zich met zo min mogelijk bemoeien. Niet met het inrichten van maatschappelijke ontwikkelingen¹⁴⁴, zeker niet met marktwerking, en het moet zeker niet gebeuren dat 'de overheid moet uitmaken wat er op de Nederlandse tv te zien is.'¹⁴⁵

Maar wat moet er dan wél gebeuren? Welke economische doelen zijn er? Laten we ten eerste eens kijken naar de frequentie van het woord 'markt'. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat Reagan deze term niet vaak direct gebruikte. Ik heb weer gekeken naar alle instanties van 'markt*'¹⁴⁶ en hier net als bij 'individu*' een waardeoordeel aan gegeven. De variable 'pos'

¹⁴² Zie hoofdstuk 2

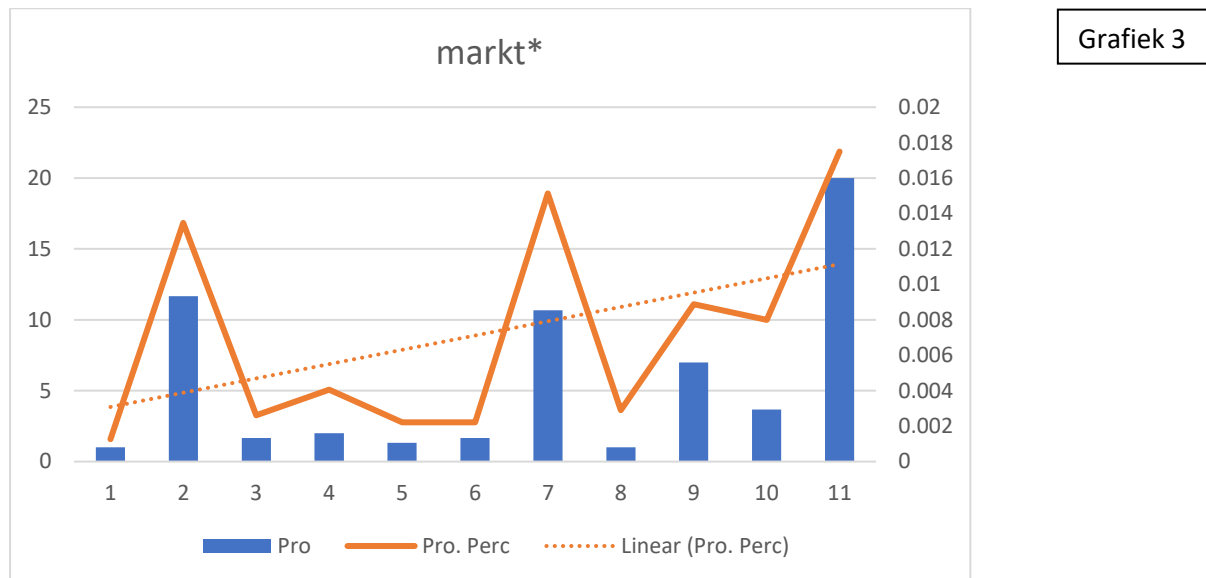
¹⁴³ VVD, 70ste Algemene Vergadering (38ste J.A.V.), 10/11-05-1985, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10775/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁴⁴ VVD, 66ste Algemene Vergadering (36ste J.A.V.), 15/16-04-1983, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10771/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁴⁵ VVD, 80ste Algemene Vergadering (42ste J.A.V.), 26/27-05-1989, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10786/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁴⁶ De asterisk is toegevoegd om rekening te houden met woorden als marktwerking.

weergeeft de frequentie van het aantal instanties waarin ‘markt*’ in positieve zin werd gebruikt, of tegenover de overheid werd gezet. Grafiek 3 toont de absolute resultaten in het blauw, en de relatieve in het oranje.¹⁴⁷

De resultaten liggen in het verwachtingspatroon van het vorige hoofdstuk. Er is een stijging te zien, die zeker niet te verwaarlozen is. Maar de frequentie van het woordt ‘markt’ ligt stukken lager dan die van het woord ‘individu’. Die laatste term wordt gemiddeld gezien meer dan dubbel zo veel keer gebruikt. Wanneer ‘markt*’ veel wordt besproken, zoals in datapunt 2 en 7, komt dit met name door semantische discussies. Bij datapunt 2 is er bijvoorbeeld een discussie over of de term ‘sociale markteconomie’ gebruikt moet worden. De VVD’ers noemden, net als Reagan, niet direct de vrije markt, maar bespraken deze indirect via de economische doelen waar ze het wél over hadden.

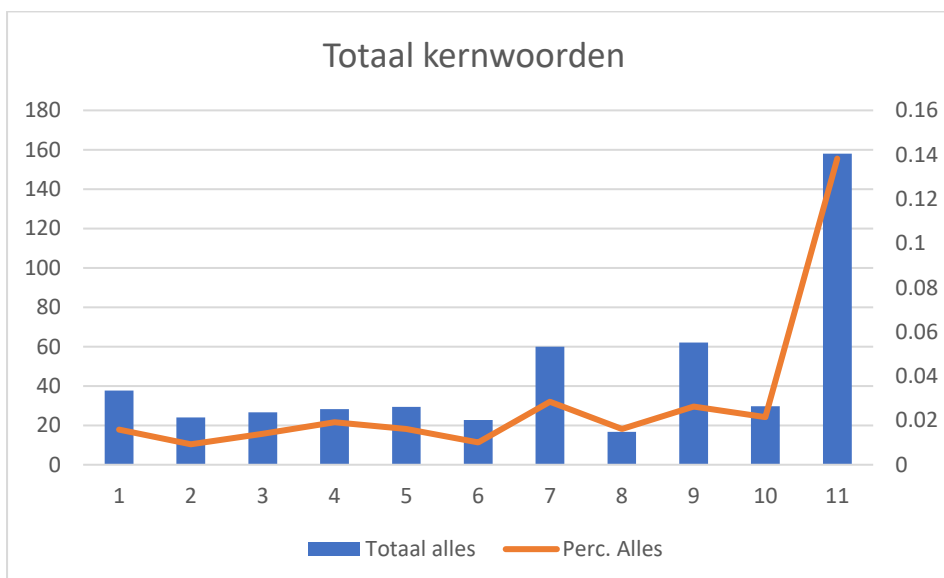
Zijn die economische doelen ook zichtbaar bij de VVD’ers? Voor dit laatste kenmerk van Reagan’s retoriek heb ik simpelweg gekeken naar de frequentie van deze woorden in de Nederlandse corpus. Uit het vorige hoofdstuk bleken er een hoop kernwoorden te zijn die Reagan gebruikte toen hij het over deze economische doelen had. De gebruikte zoektermen

¹⁴⁷ In totaal 242 hits.

zijn zodoende; belasting, inflatie, tarie*, *tekort*, rente*, werkelo*, privat*|privaa*, sector, regule* en verbeter*. Hier en daar zijn wederom asteriksen toegevoegd om verschillende variaties van het kernwoord in de zoekopdracht op te nemen.

De onderzochte kernwoorden geven in eerste instantie niet meteen een duidelijke ontwikkeling aan. Zoals in Bijlage A (grafiek 10-19) te zien is, is er geen algehele ontwikkeling die bij alle woorden plaatsvindt. Termen als *tekort*, en ‘regule*’ kennen een stijging, terwijl woorden als ‘rente*’ en ‘sector’ op zeer specifieke momenten veel worden genoemd. Over het algemeen is hier geen trend te ontdekken. Wel is evident dat dezelfde woorden die Reagan gebruikt, in ieder geval tot op een bepaald niveau ook door de Nederlandse politici worden gebruikt.

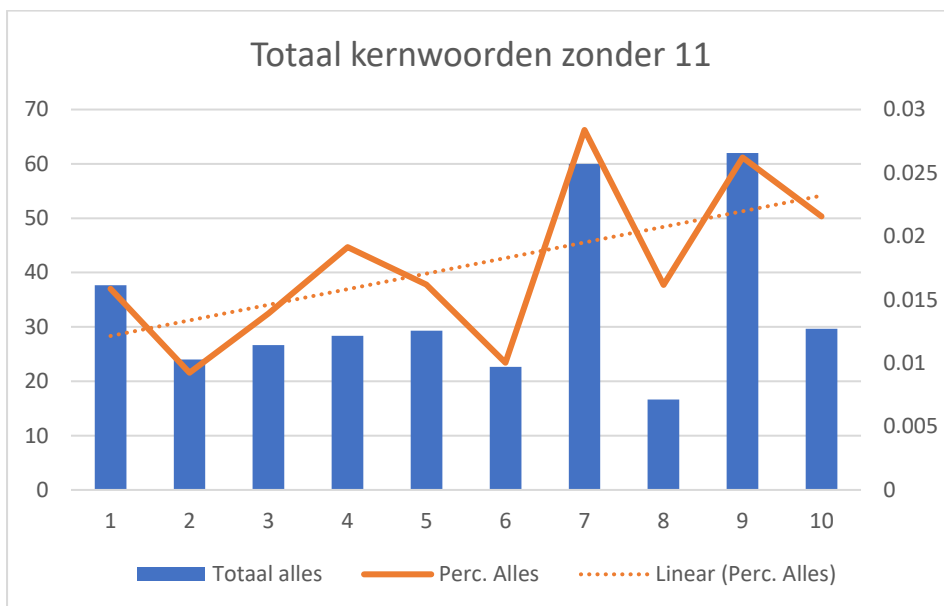
Omdat deze woorden samen de doelen van Reagan representeren, is het nuttig om de woorden dan ook samen te bekijken. Grafiek 4 neemt alle kernwoorden per partijcongres samen. Elk datapunt weergeeft daardoor de totale frequentie van Reagan’s kernwoorden die voor die periode in Nederland zijn te bekennen. In de grafiek is weer van het gemiddelde van drie partijcongressen uit gegaan.

Grafiek 4

Wat opvalt aan deze grafiek is de enorme piek bij datapunt 11. Wellicht heeft deze piek te maken met de aankomende verkiezingen dat jaar, wat ertoe heeft kunnen leiden dat er nog eens goed over allerlei zaken werd gesproken. Dit is echter speculatie, en een lezing van de bron onderbouwt dit argument niet. Voor nu zet ik deze piek daarom als een uitzondering weg.

Als we deze piek letterlijk wegnemen, blijft grafiek 5 over. Hier is nog steeds een duidelijke stijging te zien, al zij het een meer subtiele stijging, van net iets minder dan een relatieve verdubbeling. Dit is een vergelijkbaar percentage woorden dat wordt besteed aan deze kernwoorden ontleend aan Reagan's retoriek, als wordt gebruikt om te spreken over individuen. Ik zou daarom willen concluderen dat het totaalpakket aan woorden dat Reagan gebruikt rondom neoliberalisme ook aanwezig is bij de VVD'ers, en met de jaren mee steeds vaker werd ingezet.

Grafiek 5

Hier moet echter wel een cruciale asterisk bij worden vermeld. Bij deze woorden is vanwege tijdsredenen geen contextonderzoek gedaan, waardoor het lastig te zeggen is, of er in alle gevallen sprake is van het continu herhalen van dezelfde doelen. Ik heb een exacte analyse alleen gedaan voor het woord 'belasting'. Hieruit bleek dat er in alle gevallen negatief wordt gesproken over belasting, en er ook stijging is in het aantal gevallen dat er over belasting wordt

gesproken. Het is niet duidelijk of dit voor alle andere zoektermen ook geldt. Dat gezegd hebbende, door het vele lezen in de partijcongressen is het me duidelijk geworden dat de VVD'ers er van houden dingen te herhalen. Continu wordt herhaald dat de overheid zich nergens mee moet bemoeien, dat het individu centraal staat, en dat belastingen ten kwade zijn. Het is geen onverdedigbare hypothese dat de VVD'ers wat betreft de andere kernwoorden ook standvastig zijn. Dit laat ik echter open liggen voor vervolgonderzoek.

Conclusie

Uit het vorige hoofdstuk kwam ik terecht op drie elementen van Reagan's retoriek die typerend waren voor zijn benadering van neoliberale ideeën. Deze elementen hadden alles te maken met de inhoud van zijn boodschap. Op welke manier werden die ideeën ter sprake gebracht. Nu, na een analyse van de partijcongressen van de VVD blijken die kenmerken ook aanwezig te zijn in Nederland.

Ten eerste het demoniseren van de overheid. Hoewel er door de jaren heen geen opwaartse ontwikkeling zat in hoe vaak er over de overheid werd gesproken, was deze ontwikkeling wel te zien in hoe vaak er op een negatieve manier over 'big government' werd gesproken. De VVD'ers raken steeds vijandelijker tegenover 'big government' en worden steeds zekerder over een kleine overheid. Positieve opmerkingen over de overheid verdwijnen zelfs. Er is ook een ontwikkeling gezien in hoe er over het individu wordt gepraat. Naarmate de tijd verstrijkt wordt de tegenstelling tussen individu en overheid steeds vaker aangehaald, en veranderd eveneens de toon. Aan het begin van het decennium gaan hits over het individu nog over de vrije ontplooiing van het individu. Tegen het einde wordt er echter steeds vaker gehamerd op de verantwoordelijkheid die dit individu moet nemen. Dit weerspiegelt Reagan's opvattingen over het individu. Hij plaatste het individu en de overheid ook tegenover elkaar, maar legde daarmee ook veel verantwoordelijkheid bij individuen om hun zaken zélf te

regelen. Het derde kenmerk van Reagan's retoriek is ook aanwezig. Er is een ontwikkeling, wat betreft de hoeveelheid dat er over de 'markt' wordt gesproken, maar de VVD'ers gebruiken deze term aanzienlijk minder dan dat ze het over de economische doelen hebben die uit de vrije markt-principes rollen. De totaliteit van Reagan's kernwoorden die hij in deze context gebruikte, is ook terug te zien bij de VVD'ers, en groeide over de jaren.

Al met al toont deze analyse aan dat de VVD'ers in hun retoriek dezelfde elementen vertonen die Reagan gebruikte om het over neoliberale ideeën te hebben. Een logische conclusie is dan dat de VVD'ers in de jaren '80 neoliberale retoriek gelijk aan die van Reagan gebruikten. Dit is vrij typisch aangezien in de complete onderzochte corpus niet één keer het woord liberaal in de mond wordt genomen, en Reagan eveneens ongenoemd blijft. Tevens roept dit de vraag op, of de VVD'ers zich niet alleen inhoudelijk hebben laten inspireren door de retoriek van Reagan, of dat er ook overdracht plaatsvond qua stijl. In het volgende hoofdstuk volgt hier meer over. Wat in ieder geval vast staat is de zeer duidelijke inhoudelijke link tussen de retoriek van Reagan en de retoriek van de VVD'ers in de jaren '80, die beiden als liberaal bestempeld.

HOOFDSTUK 4 - VVD'ERS EN STIJL

Inleiding

Er lijkt een Ronald Reagan verscholen te zijn in de VVD van de jaren '80. Naarmate dat decennium vorderde, werd steeds vaker gebruik gemaakt van zijn retorische strategieën. De kwantitatieve analyse uit het vorige hoofdstuk zou suggereren dat hier een overdracht heeft plaatsgevonden. Zoals het echter in vele zaken betreft, is het nuttig om vanuit meerdere perspectieven te kijken. Niet alleen de inhoud, maar ook de stijl is belangrijk. Hoewel enkele elementen van Reagan's stijl zijn besproken, is het nog niet helemaal duidelijk welke elementen van stijl de VVD in de jaren '80 overnam, en of dit überhaupt het geval was. In dit hoofdstuk zal dit vraagstuk worden benaderd met een nieuwe methode, nieuwe bronnen en een nieuw perspectief.

Zoals we in 2016 met Jesse Klaver's imitatie van Obama zagen, is stijl niet alleen te vinden in het retorische, maar ook in het visuele. In dit hoofdstuk zal daarom gebruik worden gemaakt van audiovisueel materiaal. De meest voor de hand liggende bronnen zijn reclames voor verkiezingen. Hierin presenteren politici zich het meest zoals ze willen overkomen, en wordt het beste beentje voor gezet om de stem van de kiezer binnen te hengelen. In dit laatste hoofdstuk zal een directe vergelijking worden gemaakt tussen verkiezingsreclames van Reagan en de VVD in de jaren '80. Namen de VVD'ers een voorbeeld aan Reagan qua stijl?

Bronnen en methode

De bronnen komen voort uit twee verkiezingscampagnes van Reagan, en drie campagnes van de VVD. Voor Reagan is gekozen voor zijn twee succesvolle campagnes in 1980 en 1984. De campagnes van de VVD'ers volgen op natuurlijke wijze. In 1981 en 1986 waren er verkiezingen in Nederland, die gunstig genoeg direct na de Amerikaanse verkiezingen plaatsvonden. Optimistisch gezien is daar genoeg potentie voor het overspringen van ideeën.

Ook de Nederlandse verkiezingen in 1982, kort na de val van het in '81 gevormde kabinet, zullen worden meegenomen.

Zowel in Nederland als in de Verenigde Staten is er genoeg keuze uit verschillende reclames. Reagan's campagne team zette in op korte, maar krachtige video's. In Nederland is veel informatie te halen uit de 'Zendtijd voor Politieke Partijen'. In dit wekelijkse programma kreeg een politieke partij alle vrijheid over pak en beet tien minuten aan zendtijd. Deze zendtijd werd in verkiezingstijd uiteraard gebruikt als campagnemiddel. Voor elke bovengenoemde casus, zal ik een handjevol reclames analyseren. Deze reclames zijn uitgekozen op hun relevantie voor deze thesis. Reagan's beroemde 'Bear in the Woods'-reclame uit 1984, is bijvoorbeeld niet bekeken, omdat deze gericht is op retoriek rondom de Koude Oorlog en niet persé aan het neoliberale gedachtegoed van Reagan is gelinkt.¹⁴⁸

De bronnen zullen kwalitatief benaderd worden. Net als Theodore Sheckels, die Kennedy en Mbeki vergeleek, zal worden gekeken naar de losse elementen van het bronnenmateriaal.¹⁴⁹ Sheckels nam een speech van Mbeki volledig door en analyseerde hoe allerlei losse elementen aansloten bij de retorische strategieën die hij eerder had gedefiniëerd.¹⁵⁰ Hier oordeelde hij zelf over. Sheckels kon met deze methodes concluderen welke retorische strategieën door Mbeki werden toegepast, waaronder het toepassen van de stijl van Kennedy.¹⁵¹

Net als Sheckels zullen de verkiezingsreclames via hun losse elementen worden ontleed. De focus zal hierbij liggen op de meest relevante elementen. Ook Sheckels heeft niet elk elementen onderzocht, maar focuste op de belangrijkste punten van Mbeki's speech. De maatstaf waaraan de reclames van de VVD zullen worden getoetst is een combinatie van de

¹⁴⁸ Andre Morgado, "Ronald Reagan TV Ad: 'The Bear'", datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=NpwdcmjBgNA> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁴⁹ Sheckels, "Rhetorical Succes", 320.

¹⁵⁰ Ibidem, 322-324.

¹⁵¹ Ibidem, 331-332.

eerdere conclusies over Reagan uit vorige hoofdstukken, en de resultaten van een analyse van Reagan's reclames.

Na een studie van de VVD-reclames zal duidelijk moeten worden of de stijl van Reagan, net als zijn retorische inhoud, is overgenomen door de VVD. De kwantitatieve analyse maakt plaats voor een kwalitatieve analyse. De partijcongressen worden ingeruild voor audiovisueel materiaal van verkiezingscampagnes. En de focus op inhoud, met stijl in het achterhoofd, wordt nu met name gelegd op de stijl.

<p>Bronnenlijst Reagan;</p> <ol style="list-style-type: none">1. 'Every taxpayer in America...'2. 'Thanks to the economic...'3. 'In 1976 candidate Carter...'4. 'Until we can get...'5. 'Just across the hall...'6. 'The kind of future...'7. 'This place has a...'8. Prouder, Stronger, Better <p>- Bij een onbekende titel staan hier de eerste vier woorden van de reclame genoteerd.</p>	<p>Bronnenlijst VVD;</p> <ol style="list-style-type: none">1. Politieke Partijen VVD (22-04-1981)2. Politieke Partijen VVD (27-08-1982)3. Politieke Partijen VVD (16-04-1986)4. Politieke Partijen VVD (03-05-1986)
---	--

Reagan; 1980

Reagan had gefaald in 1976. Zijn gooi naar het presidentschap hield vroegtijdig op toen zittend president Ford hem in de primaries versloeg. In 1980 was het tijd voor een nieuwe poging. Deze werd bekend gemaakt onder de slogan: 'We can make America great again'. De campagne zette in op het korten van 'big government', en het idee dat het allemaal een stuk beter kon in de Verenigde Staten. Een belangrijk element uit de strategie was daarom ook dat

Reagan zich als de antithesis van Carter presenteerde.¹⁵² Deze strategie had eerder ook al gewerkt in de Verenigde Staten. Roosevelt wist te bewijzen dat hij het tegenovergestelde van Hoover was, en Carter zélf was de anti-Nixon.¹⁵³ Uiteindelijk, na een jaar campagne voeren, bleek de effectiviteit van deze strategie. Reagan werd president, en verstootte daarmee Jimmy Carter van zijn positie.

Reagan verschijnt in levende lijve in drie van de vier onderzochte reclames. Twee keer in een luxe studeerkamer, en één keer op het podium voor een speech. Hij is net gekleed en staat fier overeind.¹⁵⁴ Reagan spreekt kalm en laat korte pauzes tussen zinnen en zinsneden. Hij lacht niet, en heeft zelfs een strenge blik in de ogen. Inhoudelijk spreekt hij over de specifieke fouten van de huidige overheid. Het narratief van de reclames is simpel; dit is wat er fout gaat, dit is waarom het fout gaat, dit is wat er nú moet gebeuren, ‘the time is now for Reagan’. ‘It’s time to put America back to work’, zegt Reagan aan het begin van ‘Thanks to the economic’.¹⁵⁵ Er gaat een duidelijke urgentie uit van zijn boodschap. Dat is wellicht waarom hij ook veel actiewerkwoorden (can, do, will) gebruikt. Technisch gezien bestaan de reclames uit één of twee shots. Dit is meestal een combinatie van een medium shot, en een medium close-up, waar hard tussen wordt geknipt.¹⁵⁶

Al deze reclames demoniseren de jaren van Carter’s presidentschap, en spreken de kijker hier direct op aan. ‘Every taxpayer in America knows only too well, that government continues to grow’, begint Reagan in reclame 1.¹⁵⁷ Reagan vertaalt de fouten van Carter’s presidentschap als de fouten van ‘big government’, waardoor hij meteen ‘big government’ als

¹⁵² Spitz, *American Journey*, 460.

¹⁵³ H.W. Brands, *Reagan: The Life*, (New York: Anchor, 2016), 256. & Mark H. Davis, “Voting Intentions and the 1980 Carter-Reagan Debate,” *Journal of Applied Social Psychology* Vol 12, 6 (1982).

¹⁵⁴ C-Span.org, “Reagan 1980 Campaign Commercials”, 15-08-1992, <https://www.c-span.org/video/?31280-1/reagan-1980-campaign-commercials> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Medium shot; van hoofd tot middel. Medium close-up; hoofd tot borstkas.

¹⁵⁷ C-Span.org, “Reagan 1980 Campaign Commercials”, 15-08-1992, <https://www.c-span.org/video/?31280-1/reagan-1980-campaign-commercials> (geraadpleegd 18 juni 2021).

slecht presenteert. Hij heeft het niet specifiek over marktwerking, maar haalt wel de tegenstelling tussen staat en individu aan. Een laatste reclame geeft precies aan voor welke toon Reagan ging in deze campagne. Niet Reagan speelt hier de hoofdrol, maar een fiere Uncle-Sam hoed. Dit symbool voor de Verenigde Staten wordt langzaam verformfaaid terwijl een voice-over de negatieve effecten van Carter's presidentschap op de Amerikaanse burger oplepeld.¹⁵⁸ Deze metafoor voor de Verenigde Staten vat daarmee de boodschap en stijl van deze campagne goed samen.

Reagan; 1984

Toen werd het tijd voor Reagan om zijn positie te verdedigen. In 1984 kreeg zijn verkiezingscampagne de slogan: 'Morning in America'. Nu de duistere nacht van zijn voorgangers was verdwenen, had Reagan ervoor gezorgd dat het weer goed ging met de Verenigde Staten. De campagne zette in op de positiviteit van de contemporaine situatie en het succes van Reagan's economische strategieën.¹⁵⁹ Deze positieve strategie, in tegenstelling tot de eerdere negatieve attack-ads, werkte uitstekend. Dit was meer dan genoeg om Walter Mondale van de Democraten te verslaan, in de verkiezingen die nog steeds één van de meest scheve uitslagen ooit heeft (525-13 delegates). Reagan mocht nog vier jaar aan het roer van het land blijven staan.

De stijl van deze campagne is compleet anders dan die van vier jaar eerder. In geen enkele bestudeerde reclame is een negatieve toon te vinden. Sterker nog, ik zou deze reclames als overdreven optimistisch en positief willen beschrijven. In de reclames waar hij zelf verschijnt staat hij niet meer in een anonieme studeerkamer, maar voor het Witte Huis. Zijn

¹⁵⁸ C-Span.org, "Reagan 1980 Campaign Commercials", 15-08-1992, <https://www.c-span.org/video/?31280-1/reagan-1980-campaign-commercials> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁵⁹ Howell Raines, "Reagan Wins By a Landslide, Sweeping at Least 48 States; G.O.P. Gains Strength in House," 07-11-1984, <https://www.nytimes.com/1984/11/07/politics/reagan-wins-by-a-landslide-sweeping-at-least-48-states-gop-gains.html> (geraadpleegd 20 juni 2021).

woorden verwijzen naar dit symbool voor Amerika.¹⁶⁰ Er volgt een pleidooi dat niet zozeer op concrete punten ingaat, maar mee focust op emotionele zaken. In plaats van de harde knippen in de reclames van de jaren '80, zoomt de camera nu langzaam in op Reagan tot hij het hele beeld vult. Dit alles wordt aangedikt met het gebruik van zwoele piano muziek. Het is een soepel, positief en emotioneel geheel.

Reagan's taalgebruik blijft simpel. Maar de serieuze toon van vier jaar eerder maakt nu plaats voor een emotioneel betoog, waarin Reagan optimaal gebruik kan maken van zijn zachte stem, 'the fine Merlot'. Reagan gebruikt meer symbolische taal. Hij verwijst naar het Witte Huis als 'this magnificent house', en gebruikt woorden als 'future', 'tomorrow', 'free', en 'peach'. Tevens lijkt Reagan minder star en zakelijk, in vergelijking met vier jaar eerder. Deze stijl is te zien in alle reclames voor deze verkiezingen. Inhoudelijk blijft hij de punten herhalen die deze thesis nu al meermaals besproken heeft, maar de focus van de reclames ligt op toon.

De iconische verkiezingsspot 'Morning in America', waar Reagan zelf niet in verschijnt, weergeeft zowel qua stijl als inhoud perfect aan waar deze campagne voor gaat.¹⁶¹ Een voice-over vertelt hoe goed het gaat met de Verenigde Staten, en dan met name met het volk. Ondertussen speelt een montage van allerlei beelden van Amerikanen die in prachtig zonlicht ontzettend gelukkig lijken te zijn met wat ze doen. De emotionele muziek is ook weer terug. De spot eindigt met de vraag; 'Why would we ever want to return to where we were, less than four short years ago?'¹⁶². In andere woorden; Reagan's weg, is de beste weg.

Reagan's strategie verschilt in de twee campagnes, maar blijft in veel opzichten stabiel. De manier waarop Reagan praat, bijvoorbeeld, blijft hetzelfde. Zowel in de negatieve reclames

¹⁶⁰ Steve Herold, "80s Commercial | Ronald Reagan | campaign | 1984", datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=96bV5F5x0i4> (geraadpleegd 18 juni 2021). & C-Span.org, "Presidential Campaign Commercials 1984", 08-05-1992, <https://www.c-span.org/video/?26001-1/presidential-campaign-commercials-1984> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁶¹ Daadwerkelijke naam is 'Prouder, Stronger, Better'

¹⁶² Andre Morgado, "Ronald Reagan TV Ad: 'It's morning in America again'", datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=EU-IBF8nwsY> (geraadpleegd 18 juni 2021).

in 1980 als positieve in 1984 presenteert Reagan zichzelf als een zachtaardige man, die te vertrouwen is. Met zijn stem lokt hij de kijker uit om voor hem te kiezen. In beide campagnes is de Amerikaanse overheid van vóór 1980 de pineut. En in beide campagnes is Reagan duidelijk over zijn economische doelen. Qua inhoud komen deze conclusies aardig overeen met de conclusies uit vorige hoofdstukken. Het zijn vooral de stilistische elementen die nieuw zijn. De tijd is nu hier om te kijken of de VVD'ers iets van deze elementen hebben overgenomen.

VVD; 1981 en 1982

De VVD hoopte haar plek in het kabinet te verdedigen tijdens de verkiezingen in 1981. Het verkiezingsprogramma dat hiervoor werd gebruikt had als slogan: 'Samen aan het werk'.¹⁶³ De campagne beargumenteerde dat de groeiende welvaart in Nederland gedeeltelijk is ontstaan doordat de VVD meeregeerde.¹⁶⁴ Om de nog bestaande problemen, zoals de werkeloosheid, op te lossen was het echter tijd voor een koersverandering onder de VVD, in samenwerking met alle andere partijen. Deze campagne werkte niet in 1981 en de VVD moest haar plek in het kabinet afstaan aan de PvdA en D'66. Het nieuwe kabinet van Agt II viel echter in minder dan een jaar. Voor de volgende verkiezingen in 1982 hield de VVD dezelfde strategie aan; aanzetten tot samenwerking.¹⁶⁵ Deze keer werkte dit wel. De VVD mocht weer meeregeren met het CDA in het kabinet Lubbers I.

Voor deze casus is per verkiezing één uitzending van de 'Zendtijd voor Politieke Partijen' bekeken. De structuur van deze afleveringen is simpel. Het narratief landt op één

¹⁶³ VVD, Verkiezingsprogramma 1981-1985; Samen aan 't werk, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/51/7/VVD%20Verkiezingsprogramma%201981.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ VVD, Urgentieprogramma 1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/52/7/VVD%20Urgentieprogramma%201982.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

persoon, die doet zijn of haar verhaal, waarna de volgende persoon wordt aangekondigd en met een jump-cut wordt bereikt.

Ook de VVD'ers verschijnen in levende lijve in deze reclames. De hoofdrollen zijn weggelegd voor Hans Wiegel, Jan Kamminga en Ed Nijpels. Zij worden op dezelfde manier in beeld gebracht als Reagan; met medium-shots en medium close-ups. Het taalgebruik van de VVD'ers verschilt per persoon. Vooral bij Wiegel en Kamminga krijg ik het idee dat Reagan wordt nagedaan. Beide politici spreken rustig, nemen pauzes tussen korte zinnen, en gebruik geen lastig jargon. De heren kijken allebei recht de camera in, en houden dezelfde serieuze toon aan als Reagan. Met name bij Kamminga is het cadans van zijn woorden vergelijkbaar met dat van Reagan.

V.l.n.r Wiegel, Reagan en Kamminga spreken de kijkers toe.

Links, Reagan voor het Witte Huis.
Rechts, Wiegel voor het Catshuis.

Deze emulatie is niet voor iedereen weggelegd. Nijpels wordt anders in beeld gebracht (kijkt de kijker niet recht aan), en spreekt anders dan Reagan. Hij vormt eindeloze zinnen, die grammaticaal niet altijd even goed kloppen, en hier en daar worden onderbroken door een ‘uh’.¹⁶⁶ Ook is het lastig om de kern van zijn boodschap samen te vatten. Hij tiert voort met wat voelt als een lang betoog, om aan het einde te concluderen dat ‘u, de kijker’ de VVD kan steunen door lid te worden. Tijdens die laatste woorden veranderd dit opeens. Hij praat langzamer, neemt langere pauzes tussen zinsdelen, en kijkt nu wel recht de camera in. Ook twee andere ministers die korter aan het woord komen, komen er niet best vanaf. Er wordt weliswaar in studeerkamers gefilmd, maar er straalt niet dezelfde grandeur af als bij Reagan’s studeerkamer. De ministers articuleren duidelijk, maar gebruiken veel jargon in hun speeches. Van der Klaauw komt zelfs verwilderd over en spreekt zijn woorden uit alsof hij ze opleest, en met zijn gedachten elders is.

¹⁶⁶ Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 27-08-1982, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105936731> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Onder en met de klok mee;
 De afwezige blikken van Van der
 Klaauw en Nijpels.
 De studeerkamers van Reagan, Pais
 en Van der Klaauw

De boodschap van de VVD'ers komt wel overeen. Wiegel presenteert in 1981 een positief verhaal over de voorgaande jaren onder het VVD, maar is wel kritisch over het CDA ondanks het opgebouwde vertrouwen. Kamminga is in 1982 zeer kritisch over het gevallen kabinet van 1981.¹⁶⁷ Hij verwijt met name het CDA dat het hier mis is gegaan, en is überhaupt kritisch op de vorige overheid; ‘Nou, daar zitten we dan. 8 september weer verkiezingen. Er is van alles niets terechtgekomen.’¹⁶⁸. In het betoog van Nijpels wordt duidelijk aangegeven dat

¹⁶⁷ Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 27-08-1982, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105936731> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁶⁸ Ibidem.

een grote overheid slecht is, en dat markwerking goed is.¹⁶⁹ Ook worden er hier en daar opmerkingen gemaakt over individuele werknemers, die bijvoorbeeld de dupe zijn van de overheid. Echter, de overheid en het individu worden niet persé als natuurlijke vijanden van elkaar gepresenteerd.

De manier waarop sommige van de VVD'ers zich presenteren doet denken aan Reagan. De punten die ze aanhalen, en de rustige manier van spreken (niet van allen), lijken Reagan te emuleren. Ook technisch gezien zijn er overeenkomsten te ontdekken. Er moet wel rekening worden gehouden met in hoeverre deze technische zaken, zoals de afwezigheid van muziek en het camerawerk, een zekere standaard volgden in deze tijd.

Nederland; 1986

Vier jaar later is het weer tijd voor nieuwe verkiezingen, en de VVD houdt meteen een andere toon aan. De titel van hun verkiezingsprogramma luidt; 'Als de toekomst je lief is...'. Dit klinkt bijna als een dreigement. In het programma werden de gebruikelijke neoliberale beginselen gepredikt.¹⁷⁰ De campagne heeft niet meer dezelfde positieve noot van jaren eerder. Samen werken zit er nog wel in, maar dan alleen met de CDA, waar de VVD de jaren daarvoor al samen mee zat.¹⁷¹ Hierin is al dezelfde oproep tot het bewaren van de status quo als bij Reagan uit op te maken. De VVD verliest uiteindelijk een aantal zetels, maar heeft samen met het CDA toch genoeg zetels voor een tweede kabinet Lubbers.

De twee bekeken programma's verschillen sterk van elkaar. Echter, ze verschillen ook heel sterk met die van vier jaar eerder. De eerste reclame begint met beelden van mensen die het naar hun zin hebben. Er klinkt positieve muziek uit een draaiorgel en een voice-over vertelt over het geluk dat deze mensen lijken te hebben. Abrupt stopt deze vrolijkheid, terwijl de voice-

¹⁶⁹ Beeld en Geluid, "Politieke Partijen | VVD", 27-08-1982, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105936731> (geraadpleegd 18 juni 2021).

¹⁷⁰ VVD, Verkiezingsprogramma 1986-1990; Als de toekomst je lief is..., <https://dnpprepo.ub.rug.nl/53/1/Verkiezingsprogramma%20VVD%201986.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

¹⁷¹ Ibidem.

over uitleg hoe vanaf 1973 alles veranderde onder het socialistische kabinet van Den Uyl. De reclame vervolgt met meer uitleg wat er allemaal slechter ging na dat jaar, en hoe de VVD dit allemaal weer verbeterd heeft vanaf 1982.¹⁷² Deze reclame doet meteen denken aan de iconische ‘Morning in America’ reclame. De twist die de VVD eraan geeft is dat de ‘morning’ er ooit was, en dat ze er hard aan werken om hier naar terug te gaan.

Boven; positiviteit en vreugde in
'Prouder, Stronger, Better'
Onder; positiviteit en vreugde in
'Politieke Partijen 16-04-1986'

De reclame gaat verder met twee interviews met Ed Nijpels en Neelie Smit-Kroes, die in stijl niet veel lijken te verschillen met vier jaar eerder. De boodschap die ze overbrengen is wel symbolischer dan eerst. Er worden allerlei verwijzingen gemaakt naar de jeugd, en hoe er aan een betere toekomst voor hen moet worden gewerkt. Dit werd ook door Reagan gedaan in de 1984-reclames. Nijpels over jongeren: ‘Ook van groot belang is het dat de jongeren via

¹⁷² Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 16-04-1986, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105935831> (geraadpleegd 18 juni 2021).

goede banen, via stageplaatsen, dat ze eigenlijk een beetje kunnen ruiken aan het bedrijfsleven'.¹⁷³ Uit deze quote is ook weer duidelijk op te maken dat Nijpels nog steeds problemen heeft met zijn taalgebruik. De lange, ongrammaticale zinnen en het gebruik van 'uh' zijn nog steeds aanwezig. Deze reclame eindigt met de terugkeer van de positieve muziek met daaronder een montage van allerlei VVD'ers, die glimlachend de camera in kijken.

Visuele representaties van jeugd.
Links; VVD, Rechts; Reagan.

In de andere uitzending zijn de VVD'ers helemaal niet meer te zien, behalve in beelden van een partijcongres aan het einde. In plaats daarvan spreekt de stem. Eerst over de schoonheid en welvaart van Nederland, en dan over hoe die bedreigd wordt. Dan volgt de reclame een vaste structuur waarin steeds een kernonderwerp wordt aangesneden (milieu, veiligheid, economie) gevolgd door een montage van 'gewone' Nederlanders die er tijdens hun alledaagse leven een mening over geven. Deze meningen zijn over het algemeen positief over hoe het 'nu' is en negatief over wat andere partijen over deze punten zeggen. Er wordt ook steeds op gehamerd dat een stem voor de VVD er voor kan zorgen dat er geen coalitie CDA/PvdA nodig is. Dit is de uitgebreide versie van een Nederlandse 'Morning in America', waarin het volk aan

¹⁷³ Beeld en Geluid, "Politieke Partijen | VVD", 16-04-1986, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105935831> (geraadpleegd 18 juni 2021).

het woord komt. De VVD lijkt hier het nieuwe soort reclame van Reagan, gericht op emotie, totaal omarmd te hebben.

Deze twee reclames lijken in de voetsporen van Reagan te volgen in de zin van haar focus op emotionaliteit, in tegenstelling tot inhoud. Waar de reclames van vier jaar eerder puur gericht waren op hun boodschap en de rationaliteit daarvan, zijn deze reclames veel meer gericht op het creëren van een bepaald gevoel. Uiteraard komen er ook inhoudelijke punten naar voren, maar de muziek, de beelden, het gebruik van ‘gewone burgers’, de verwijzingen naar kinderen, en meer symbolische taal wijzen naar de invloed van Reagan.

Conclusie

Verrassend genoeg worden er elementen van de stijl van Reagan overgenomen door de VVD. Het is zichtbaar in de manier waarop enkele VVD’ers zich presenteren en hoe ze praten. Het is zichtbaar in de toon van de reclames. En het is zichtbaar in de veranderingen in stijl en complexiteit van de Reagan-reclames. Simpele shots, zonder muziek, in 1980 en 1981/1982, en complexere montages in 1984 en 1986. Dit alles doet suggereren dat er op het gebied van stijl een verbinding is tussen Reagan en de VVD.

Dit ligt buiten de lijn van verwachting die in het vorige hoofdstuk is opgesteld. Dat de VVD’ers de inhoud van Reagan overnamen, was te verwachten aangezien beiden dezelfde ideeën aanhangen. Maar dit zou zelfs volledig onbewust gebeurd kunnen zijn. Dat de VVD’ers de stijl van Reagan overnamen in de verkiezingsreclames, toont aan dat dit een bewuste keus moet zijn geweest. De VVD’ers hebben er specifiek voor gekozen om op een bepaalde manier in beeld gebracht te worden, om op een bepaalde manier te spreken, en in het geval van 1986; een zeer specifieke toon aan de reclames toe te voegen, die overduidelijk van Reagan is afgelezen. Ik had niet verwacht dat het er zo dik bovenop zou liggen. Dit opent een verdere

discussie over de mate waarin de VVD'ers zich bewust waren van de retorische strategieën die ze van Reagan overnamen.

Een andere uitkomst van dit hoofdstuk is dat die overduidelijke resultaten van het vorige hoofdstuk overeind blijven staan. Ondanks het feit dat er andere bronnen en een andere methode zijn gebruikt om dezelfde ontwikkeling te bekijken. In de verkiezingscampagnes zijn dezelfde elementen terug te vinden. Verschillende methodes tonen hoe twee entiteiten aan weerszijden van de Atlantische Oceaan elementen van dezelfde retoriek gebruiken. Dit opent op z'n minst de weg voor een discussie over de overdracht van ideeën .

Er is ook belangrijk verschil. De VVD'ers geven zich nooit helemaal over aan de stijl van Reagan. Zowel in 1981/1982 en 1986 voegen ze zelf iets toe aan hetgeen wat ze overnemen van Reagan. Ze blijven focussen op hetgeen wat ze voor Nederland kunnen doen en hebben gedaan. Veel meer dan Reagan diepen ze hun plannen voor de toekomst uit. Uiteraard heeft de lengte van de reclames hier mee te maken. Maar ook proportioneel gezien ligt de focus veel meer op het beleid bij de VVD dan bij Reagan.

Er zijn uiteraard problemen met deze studie. Om te zeggen dat een paar handenvol reclames definitief aantonen dat Reagan's stijl is overgenomen gaat te ver. De hoeveelheid bronnen is daarvoor te sumier. Ook is de volledige impact nooit bekeken, omdat niet verder is gekeken dan 1986. Echter, door toch een poging te wagen, heb ik het idee gekregen van het topje van de ijsberg. Er zijn vergelijkbare elementen van stijl, die aantonen dat er wel eens meer onder de zeespiegel zou kunnen liggen, en in ieder geval laten zien dát er een link is. Met extra onderzoek, naar meer bronnen moet het mogelijk zijn om die gehele ijsberg te bekijken en een beter beeld te krijgen.

CONCLUSIE

Wat kunnen we nu zeggen van de retorische impact van Reagan op de VVD'ers in de jaren '80? In deze thesis is deze vraag stapsgewijs beantwoord. Ten eerste is gekeken naar het podium waarbinnen dit gehele proces zich plaats heeft gevonden. De manier waarop het neoliberalisme in de Verenigde Staten en Nederland opkwam verschilde; opzichtig in de Verenigde Staten, en verborgen in Nederland. Deze conclusie deed niet meteen vermoeden dat de VVD'ers naar de Verenigde Staten zouden kijken voor inspiratie. In het tweede hoofdstuk is besproken op welke manier Reagan zijn neoliberale ideeën verwerkte in zijn retoriek, aan de hand van zowel zijn autobiografie als secundaire literatuur. Enkele stijlelementen werden besproken, maar de belangrijkste vinding in dit hoofdstuk waren drie inhoudelijke strategieën. Hij demoniseerde de overheid, creëerde het narratief dat het individu en de overheid natuurlijke vijanden met elkaar zijn, en herhaalde continu specifieke economische doelen gebaseerd op de vrije marktprincipes. Deze drie elementen zijn in het derde hoofdstuk meteen getoetst bij de VVD'ers in een kwantitatieve analyse van hun partijcongressen in de jaren '80. Dit werd gedaan aan de hand van een aangepaste versie van de methode van Phillips. Ondanks de verschillende opkomsten van neoliberalisme in Nederland en de Verenigde Staten, bleken alle drie de inhoudelijke strategieën van Reagan óók bij de VVD'ers aanwezig te zijn. Sterker nog, de resultaten tonen een sterke opwaartse trend van het gebruik van deze retoriek. Omdat de stijl in dit hoofdstuk enigzins achterwege was gelaten werd het vierde hoofdstuk besteed aan een kwalitatieve analyse. Hierdoor kon de aandacht meer naar stijl gaan. Ondanks de beperkte hoeveelheid bestudeerde bronnen, bevestigde dit hoofdstuk de resultaten van de kwantitatieve analyse en werd eveneens ontdekt dat de VVD'ers ook op een aantal stilistische manieren Ronald Reagan trachtten te emuleren.

Reagan's retoriek was zowel qua inhoud en stijl zichtbaar bij de VVD in de jaren '80. De inhoud volgt een opwaartse trend door dit decennium, en de VVD'ers volgden de

veranderingen in stijl, zoals die bij Reagan plaatsvinden, op de voet. De resultaten suggereren dat hier sprake moet zijn geweest van een zekere impact. Zij het bewust of onbewust, de VVD'ers kopiëren elementen van de inhoud en stijl van Reagan in de jaren '80. De hoofdvraag van deze thesis is daarmee beantwoord.

Er waren uiteraard enkele limitaties aan dit project verbonden. De analyse van de stijl in het vierde hoofdstuk, lijdt onder de geringe hoeveelheid bronnen. Hoewel de conclusies uit dat hoofdstuk gegrond zijn, en gedeeltelijk worden ondersteund door de rest van de thesis, is dit een element dat kan profiteren van een grondig vervolgonderzoek. Daarnaast heb ik me in deze thesis vastgehouden aan een kort tijdbestek; de jaren '80. Het wordt niet duidelijk hoe lang de impact van Reagan nog merkbaar blijft bij de VVD. Ik kijk niet verder dan 1989 wanneer de retoriek van Reagan nog steeds in een opwaartse trend zit, wetende dat de VVD tot op de dag van vandaag nog neoliberal beleid voert. Dit onderzoek beschrijft wellicht de initiële impact van Reagan, maar vervolgonderzoek zou met een veel bredere analyse van de partijcongressen een volledig beeld van deze impact kunnen krijgen. Binnen de perken van deze methode, uiteraard.

Ondanks deze gebreken heeft de gewonnen informatie in deze thesis potentie. Ten eerste voegt het iets toe aan het onderzoek naar het neoliberalisme in Nederland. Oudenampsen beschreef een gat in de kennis over de drijvende krachten achter de ontwikkeling van het neoliberalisme. De impact van Reagan kan als één van die drijvende krachten worden gezien. De neoliberale ideeën waren al bekend bij de VVD'ers, maar deze thesis suggereert een overname van inhoud en stijl waarmee deze wellicht werden geavanceerd, ondanks de verschillende soorten neoliberalisme die in Nederland en de Verenigde Staten aan de orde waren. Het gat is daarmee zeker niet gedicht. Maar deze thesis onderbouwt dat Reagan wel eens een belangrijke rol kan spelen in dit vraagstuk.

Vervolgens voegt deze thesis ook iets nieuws toe in het onderzoek naar politieke erfenissen in het algemeen. Dit soort erfenissen worden meestal op nationaal niveau bekeken, zeker als het op retoriek aankomt, en is bij uitstek kwalitatief. Deze thesis weet met een kwalitatieve én kwantitatieve methode een succesvolle analyse te maken van een politieke erfenis die nationale grenzen overschrijdt. Met die analyse draag ik bij aan de schaarse hoeveelheid onderzoeken die politieke erfenissen op deze internationale manier behandelt.

Dan is er nog de transatlantische uitwisseling tussen Nederland en de Verenigde Staten. Deze is niet gericht op politieke erfenissen, maar de manier waarop deze culturen elkaar beïnvloeden in het algemeen. In deze thesis werd het verkeer in deze uitwisseling in één richting afgetast, en werd het oog op het politieke aspect gericht. De Verenigde Staten werden hierdoor als politieke referentiecultuur voor Nederland geïdentificeerd. Dit onderzoek sluit daarmee goed aan bij het Transatlantis-project van de UU, in de zin van dat het nog een lijn spant die de Verenigde Staten en Nederland met elkaar verbindt. De Verenigde Staten dienen ook op het gebied van politieke cultuur als referentiecultuur voor Nederland. In ieder geval wat betreft Reagan en de VVD. Dit kan verklaren waarom Jesse Klaver een Obama-imitatie deed in 2016, en het is wellicht interessant om dit soort zaken (net als de Trump-Baudet tweets) vanuit dit perspectief te benaderen.

Veel vragen zijn nog onbeantwoord. Welke reden hadden de VVD'ers om de retoriek van Reagan over te nemen? In welke mate was dit een bewust of onbewust proces? Hoe ontwikkelde de VVD de retoriek verder in de jaren '90 en later? Is die impact nog steeds aanwezig? Deze vragen komen allen opborrelen, nu het belangrijkste vraagstuk van deze thesis is opgelost. De retorische impact van Reagan op de VVD in de jaren '80, zowel qua stijl en inhoud, is tot op een redelijke hoogte geïdentificeerd en opent de weg voor deze nieuwe vraagstukken.

BIBLIOGRAFIE

Anderson, Martin. *Revolution*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1988.

Ambrosio, John. "Changing the Subject: Neoliberalism and Accountability in Public Education." *Educational Studies* Vol 49, 4 (2013).

Berghahn, Volker R. "The Debate on Americanization Among Economic and Cultural Historians." *Cold War History* Vol 10, 1 (2010), 107-130.

Bolkestein, Frits. *Het Heft in Handen*. Amsterdam: Prometheus, 1995.

Bostdorff, Denise M. & Steven R. Goldzwig. "History, Collective Memory, and the Appropriation of Martin Luther King, Jr.: Reagan's Rhetorical Legacy." *Presidential Studies Quarterly* Vol 35, 4 (2005), 661-690.

Brands, H.W. *Reagan: The Life*. New York: Anchor, 2016.

Coe, Kevin. "The Language of Freedom in the American Presidency, 1933-2006." *Presidential Studies Quarterly* Vol 37, 3 (2007), 375-398.

Davis, Mark H. "Voting Intentions and the 1980 Carter-Reagan Debate." *Journal of Applied Social Psychology* Vol 12, 6 (1982), 481-492.

Ebenstein, Lanny. *Milton Friedman: A Biography*. New York: St. Martin's Press, 2007.

Eijnatten, Joris van. "Beyond Diversity. The Steady State of Reference Cultures." *International Journal For History, Culture and Modernity* Vol 3, 3 (2015), 1-8.

Eisenstadt, Michael. "Government is the Problem: Symbolic Trajectories of the Contemporary Conservative Movement," 2018.

Farrall, Stephen, Colin Hay en Emily Gray. *Exploring Political Legacies*. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.

Firey, Thomas A. "A Salute to Carter, Deregulation's Hero", 20-02-2011.
https://web.archive.org/web/20170114225036/http://articles.herald-mail.com/2011-02-20/opinion/28614285_1_jimmy-carter-deregulation-peanut-farmer (geraadpleegd 20 juni 2021).

Fong, Christian, Neil Malhotra en Yotam Margalit. "Political Legacies: Understanding Their Significance to Contemporary Political Debates." *American Political Science Association* (2019), 451-456.

Giddens, Anthony. *Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Hoboken: Blackwell Publishers, 1998.

Goodnight, G. Thomas, "Ronald Reagan's Re-formulation of the Rhetoric of War: Analysis of the 'Zero Option', 'evil empire' and 'star wars' addresses." *Quarterly Journal of Speech* Vol 72, 4 (1986), 390-414.

Gould, Anthony M. en Mélanie Robert. "The Neoliberal Pea and Thimble Trick: Changing Rhetoric of Neoliberal Champions Across Two Periods of Economic History and Two Hypotheses About Why the Message Is Less Sanguine." *Advances in Applied Sociology* Vol 3, 1 (2013), 79-84.

Greenberg, David. "Dog-Whistling Dixie. When Reagan Said 'states rights' He Was Talking About Race", 20-11-2007. <https://slate.com/news-and-politics/2007/11/what-reagan-meant-by-states-rights.html> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Greenstein, Fred I. *The Presidential Difference: Leadership Style from FDR to Barack Obama*. 3rd ed. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2009, 1st ed. 2000.

Hall, Stuart. *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis on the Left*. (Verso, 1988).

Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Hayek, F.A. *The Road to Serfdom*. 6e dr. Cornwall: TJ International Ltd, 2006. 1e dr. 1944.

Henderson, David R. *Concise Encyclopedia of Economics (1st ed.)*. Indianapolis: Liberty Fund Inc. 2007.

Inklaar, F. *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1997.

Khachigian, Ken. "Ken Khachigian: What Made Reagan the Great Communicator," 05-02-2011. <https://www.oregister.com/2011/02/05/ken-khachigian-what-made-reagan-the-great-communicator/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Klaver, J. "Speech Jesse Klaver", 23-04-2016. <https://groenlinks.nl/nieuws/speech-jesse-klaver> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Kuehl, Rebecca A. "The Rhetorical Presidency and 'Accountability' in Education Reform: Comparing the Presidential Rhetoric of Ronald Reagan and George W. Bush." *Southern Communication Journal* Vol 77, 4 (2012), 329-348.

Kuypers, Jim A. "Framing Analysis from a Rhetorical Perspective." In *Doing News Framing Analysis. Empirical and Theoretical Perspectives*, edited by Paul D'Angelo, Jim A. Kuypers, 286-311. New York: Routledge 2010.

Kyriakides, Christopher. "Words Don't Come Easy: Al Jazeera's Migrant-Refugee Distinction and the European Culture of (Mis)trust." *Current Sociology* Vol 65, 7 (2017), 933-952.

Lamis, Alexander P. *The Two-Party South*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 1990).

Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy, 1968.

Lim, Elvin T. "Five Trends in Presidential Rhetoric: An Analysis of Rhetoric from George Washington to Bill Clinton." *Presidential Studies Quarterly* Vol 32, 2 (2002), 328-348.

Lucassen, L. "Opinie: We honen Trump, maar waarom Wilders niet?", 14-01-2021. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-we-honen-trump-maar-waarom-wilders-niet~b51dd215/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Mackenzie, G. Calvin & Robert G. Weisbrot. *The Liberal Hour. Washington and the Politics of Change in the 1960s*. Londen: Penguin 2008.

Niemantsverdriet, Thijs. "Sober sociaal-democraat die liberaal regeerde," 20-10-2018. <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/20/sober-sociaal-democraat-die-liberaal-regeerde-a2726142> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Obama, B. "The American Promise, Acceptance Speech at the Democratic Convention Mile High Stadium, Denver Colorado", 28-08-2008. <http://obamaspeeches.com/E10-Barack-Obama-The-American-Promise-Acceptance-Speech-at-the-Democratic-Convention-Mile-High-Stadium--Denver-Colorado-August-28-2008.htm> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Olteanu, Alexandra et al. "Comparing Events Coverage in Online News and Social Media: The Case of Climate Change." Ninth International AAAI Conference on Web and Social Media (2015).

Oudenampsen, Merijn. "De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland." *Sociologie* Vol 15, 3 (2019), 241-251.

Oudenampsen, Merijn. "The Conservative Embrace of Progressive Values. On the Intellectual Origins of the Swing to the Right in Dutch Politics." 2018.

Pennings, Paul & Hans Keman. "The Changing Landscape of Dutch Politics Since the 1970s: A Comparative Exploration." *Acta Politica* Vol 43 (2008), 154-179.

Phillips, Louise. "Rhetoric and the Spread of the Discourse of Thatcherism." *Discourse & Society* Vol 7, 2 (1996), 209-241.

Raines, Howell. "Reagan Wins By a Landslide, Sweeping at Least 48 States; G.O.P. Gains Strength in House," 07-11-1984. <https://www.nytimes.com/1984/11/07/politics/reagan-wins-by-a-landslide-sweeping-at-least-48-states-gop-gains.html> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Reagan, Ronald. *Ronald Reagan. An American Life*. New York: Threshold Editions, 1990.

Rooy, Piet de. *Ons stipje op de wereldkaart*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014).

Shogan, Colleen J. *The Moral Rhetoric of American Presidents*. College Station: Texas A&M University Press, 2007.

Savoy, Jacques. "Analysis of the Style and the Rhetoric of the American Presidents Over Two Centuries." *Glottometrics* Vol 38 (2017), 55-76.

Schonhardt-Bailey, Cheryl, Edward Yager en Saadi Lahlou. "Yes, Ronald Reagan's Rhetoric Was Unique – But Statistically, How Unique?" *Presidential Studies Quarterly* Vol 42, 3 (2012), 482-513.

Scott, James M. *Deciding to Intervene; The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*. Durham/Londen: Duke University Press, 1996.

Sheckels, Theodore F. "The Rhetorical Success of Thabo Mbeki's 1996 'I am an African' Address." *Communication Quarterly* Vol 57, 3 (1996), 319-333.

Spitz, Bob. *Reagan. An American Journey*. New York: Penguin 2018.

Spruyt, B.J. "De nederlandse kennedy' vertrekt. Van Mierlo niet geslaagd in ideaal van vreedzame revolutionaire omwenteling." *Reformatisch Dagblad* 09-07-1998.
https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,19980709:newsml_845632318120c254541688ebf5845861 (geraadpleegd 21 juni 2021).

Tannen, Deborah (ed.). *Framing in Discourse*. New York: New York University Press, 1993.

Thoemmes, Felix J. en Lucian Gideon Conway III. "Integrative Complexity of 41 U.S. Presidents." *Political Psychology* Vol 28, 2 (2007), 193-226.

Uricchio, William. "Afterword. Rethinking the American Century." In *Media, Popular Culture, and the American Century*, edited by Kingsley Bolton, Jan Olsson, 363-375. Varnamo: Fälth & Hässler, 2010.

Uyl, J.M. den. "Tegen de stroom in. Verkorte weergave van een rede, gehouden 3 mei 1981 in Paradiso te Amsterdam," 03-05-1981.
<https://www.scribd.com/doc/296614194/Den-Uyl-Tegen-de-Stroom-in-Paradiso-rede> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Verheul, Jaap. "How Could This Have Happened in Holland? American Perceptions of Dutch Multiculturalism." In *American Multiculturalism after 9/11. Transatlantic Perspectives*, edited by Derek Rubin, Jaap Verheul, 191-205. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.

Waterman, Richard W. "Storm Clouds on the Political Horizon: George Bush at the Dawn of the 1992 Presidential Election." *Presidential Studies Quarterly* Vol 26, 2 (1996), 337-349.

West, Darrell M. *Congress and Economic Policy Making*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1987.

Wevers, Melvin. *Consuming America. A Data-Driven Analysis of the United States as a Reference Culture in Dutch Public Discourse on Consumer Goods, 1890-1990*. Enschede: Ipskamp Printing, 2017.

Wickman, Chad. "Rhetorical Framing in Corporate Press Releases: The Case of British Petroleum and the Gulf Oil Spill." *Environmental Communication* Vol 8, 1 (2014), 3-20.

Widmaier, Wesley. “The Power of Economic Ideas – Through, Over and In – Political Time: the Construction, Conversion and Crisis of the Neoliberal Order in the Us and Uk.” *Journal of European Public Policy* Vol 23, 3 (2016), 338-356.

Wilentz, Sean. *The Age of Reagan: A History, 1974–2008*. New York: HarperCollins Publishers Inc, 2009.

Primair bronnenmateriaal

Andre Morgado, “Ronald Reagan TV Ad: ‘It’s morning in America again’”, datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=EU-IBF8nwSY> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Andre Morgado, “Ronald Reagan TV Ad: ‘The Bear’”, datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=NpwdcmjBgNA> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 22-04-1981, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105936831> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 27-08-1982, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105936731> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 16-04-1986, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105935831> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Beeld en Geluid, “Politieke Partijen | VVD”, 03-05-1986, <https://beeldengeluidopschool.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608120105935731> (geraadpleegd 18 juni 2021).

C-Span.org, “Reagan 1980 Campaign Commercials”, 15-08-1992, <https://www.c-span.org/video/?31280-1/reagan-1980-campaign-commercials> (geraadpleegd 18 juni 2021).

C-Span.org, “Presidential Campaign Commercials 1984”, 08-05-1992, <https://www.c-span.org/video/?26001-1/presidential-campaign-commercials-1984> (geraadpleegd 18 juni 2021).

C-Span.org, “Presidential Campaign Commercials 1984”, 28-11-1999, <https://www.c-span.org/video/?153893-1/presidential-campaign-commercials-1984> (geraadpleegd 18 juni 2021).

MemoryMuseum, “Ronald Reagan 1980 Campaign Ad”, datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=K1Jjce-FprY> (geraadpleegd 18 juni 2021).

Reagan Foundation. “‘Evil Empire’ Speech by President Reagan – Address to the National Association of Evangelicals.” 08-03-1983, <https://www.youtube.com/watch?v=FcSm-KAEFFA> (geraadpleegd 20 juni 2021).

Steve Herold, “80s Commercial | Ronald Reagan | campaign | 1984”, datum onbekend, <https://www.youtube.com/watch?v=96bV5F5x0i4> (geraadpleegd 18 juni 2021).

VVD, 52ste Algemene Vergadering (32ste J.A.V.), 20/21-06-1979, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10757/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 53ste Algemene Vergadering, 17-11-1979, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10758/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 54ste Algemene Vergadering (33ste J.A.V.), 25/26-04-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10759/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 55ste Algemene Vergadering, 30/31-05-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10761/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 56ste Algemene Vergadering, 29/30-08-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10760/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 57ste Algemene Vergadering, 05/06-09-1980, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10762/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 58ste Algemene Vergadering, 24-01-1981, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10764/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 59ste Algemene Vergadering, 20-03-1981, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10765/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 60ste Algemene Vergadering (34ste J.A.V.), 22/23-05-1981, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10766/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 61ste Algemene Vergadering, 11/12-12-1981, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10763/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 62ste Algemene Vergadering (35ste J.A.V.), 19/20-03-1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10769/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 63ste Algemene Vergadering, 14-05-1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10770/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 64ste Algemene Vergadering, 03-07-1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10768/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 65ste Algemene Vergadering, 10/11-12-1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10767/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 66ste Algemene Vergadering (36ste J.A.V.), 15/16-04-1983, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10771/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 67ste Algemene Vergadering, 02/03-12-1983, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10772/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 68ste Algemene Vergadering (37ste J.A.V.), 16/17-03-1984, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10774/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 69ste Algemene Vergadering, 15-12-1984, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10773/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 70ste Algemene Vergadering (38ste J.A.V.), 10/11-05-1985, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10775/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 71ste Algemene Vergadering, 22-06-1985, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10817/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 72ste Algemene Vergadering, 17/18-01-1986, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10778/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 73ste Algemene Vergadering, 01-02-1986, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10777/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 74ste Algemene Vergadering, (39ste J.A.V.), 18/19-04-1986, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10776/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 75ste Algemene Vergadering, 29-11-1986, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10779/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 76ste Algemene Vergadering (40ste J.A.V.), 15/16-05-1987, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10780/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 77ste Algemene Vergadering, 29-01-1988, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10781/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 78ste Algemene Vergadering (41ste J.A.V.), 27/28-05-1988 en 10/11-06-1988, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10783/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 79ste Algemene Vergadering, 04-03-1989, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10785/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 80ste Algemene Vergadering (42ste J.A.V.), 26/27-05-1989, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10786/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, 81ste Algemene Vergadering, 23/24-06-1989, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10784/> (geraadpleegd 20 juni 2021).

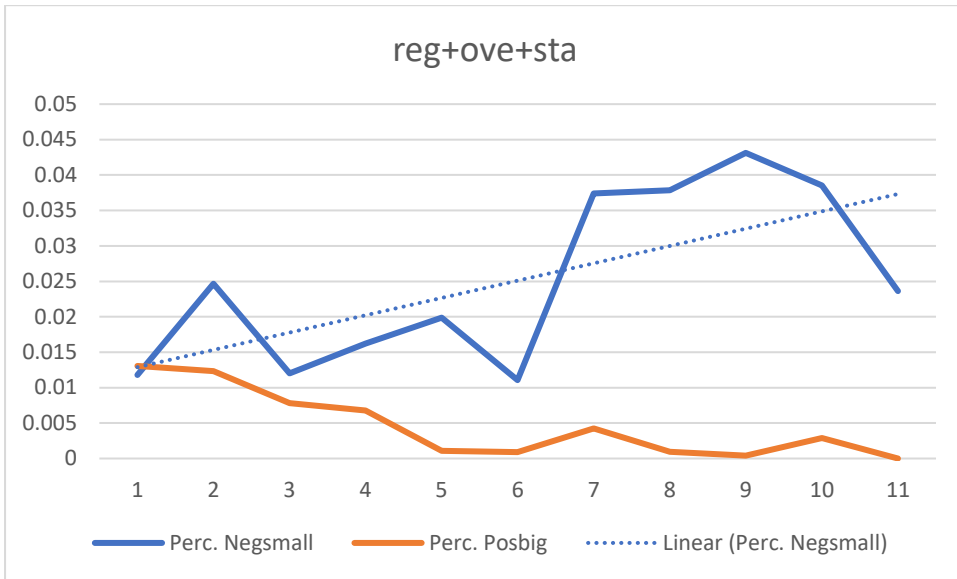
VVD, Urgentieprogramma 1982, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/52/7/VVD%20Urgentieprogramma%201982.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

VVD, Verkiezingsprogramma 1981-1985; Samen aan 't werk, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/51/7/VVD%20Verkiezingsprogramma%201981.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

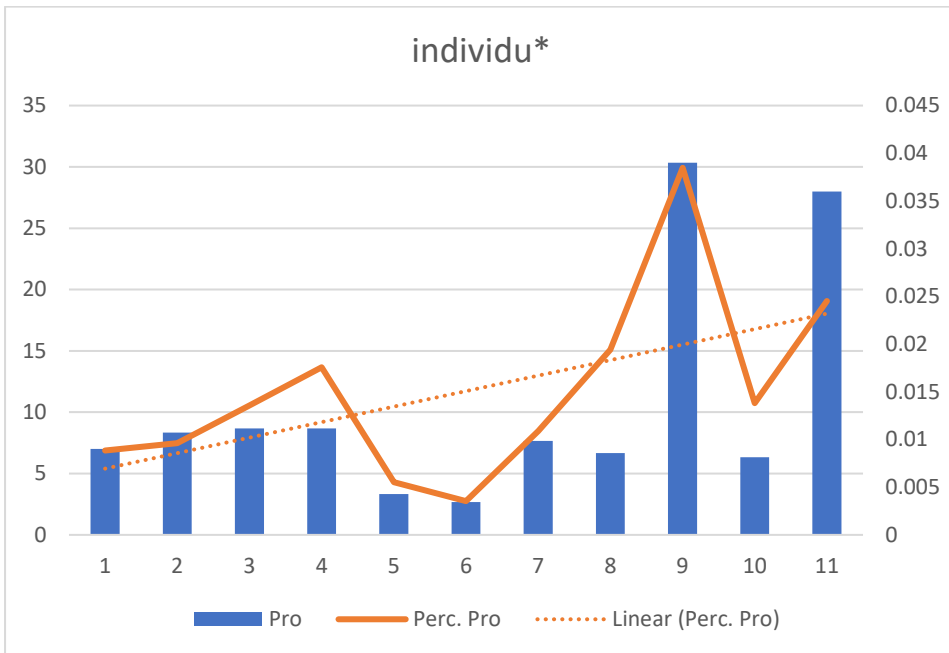
VVD, Verkiezingsprogramma 1986-1990; Als de toekomst je lief is..., <https://dnpprepo.ub.rug.nl/53/1/Verkiezingsprogramma%20VVD%201986.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2021).

BIJLAGE A

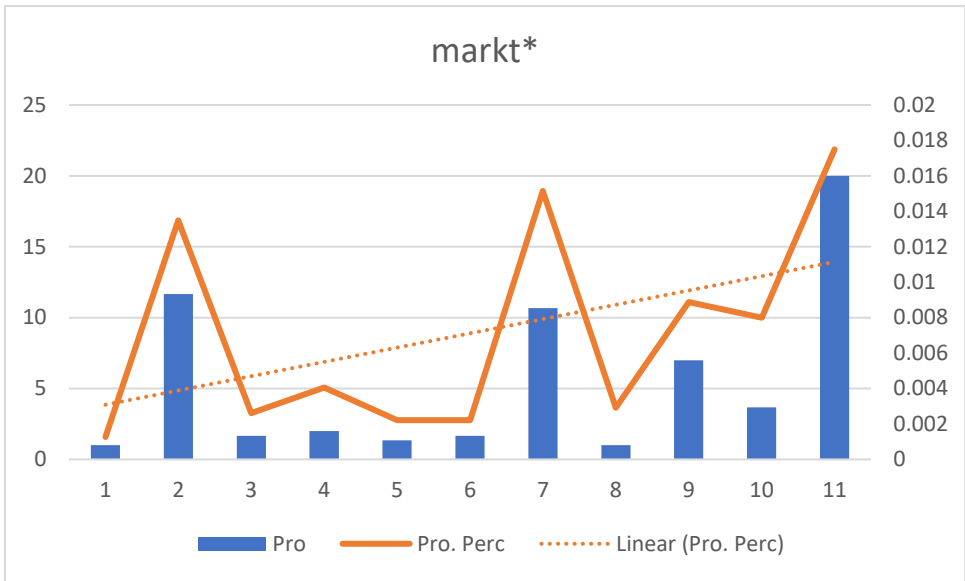
Grafiek 1

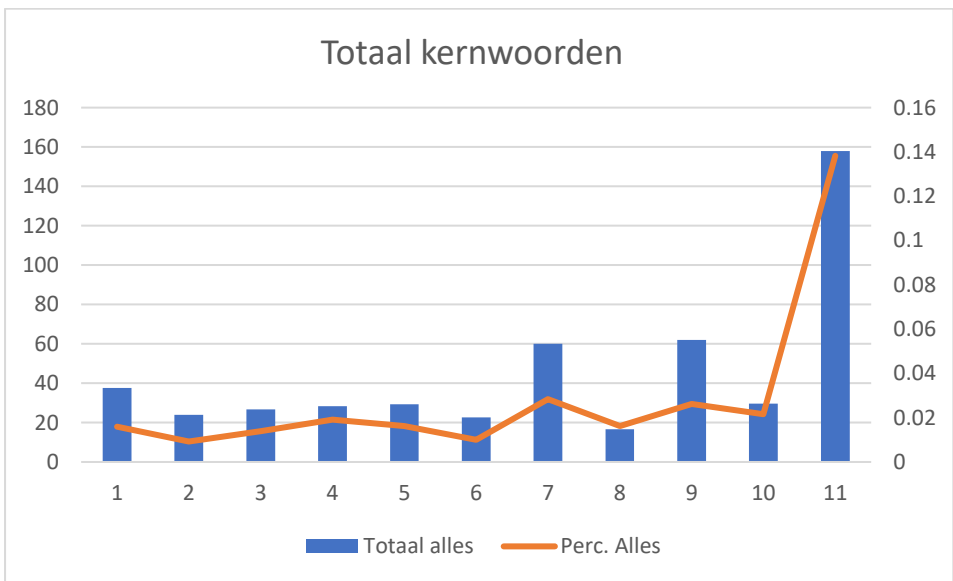
Grafiek 2

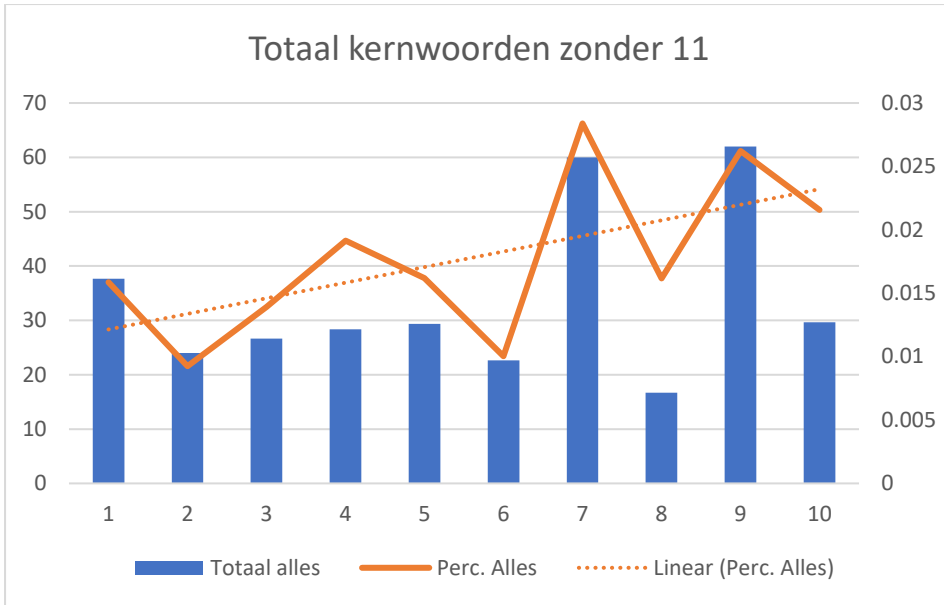

Grafiek 3

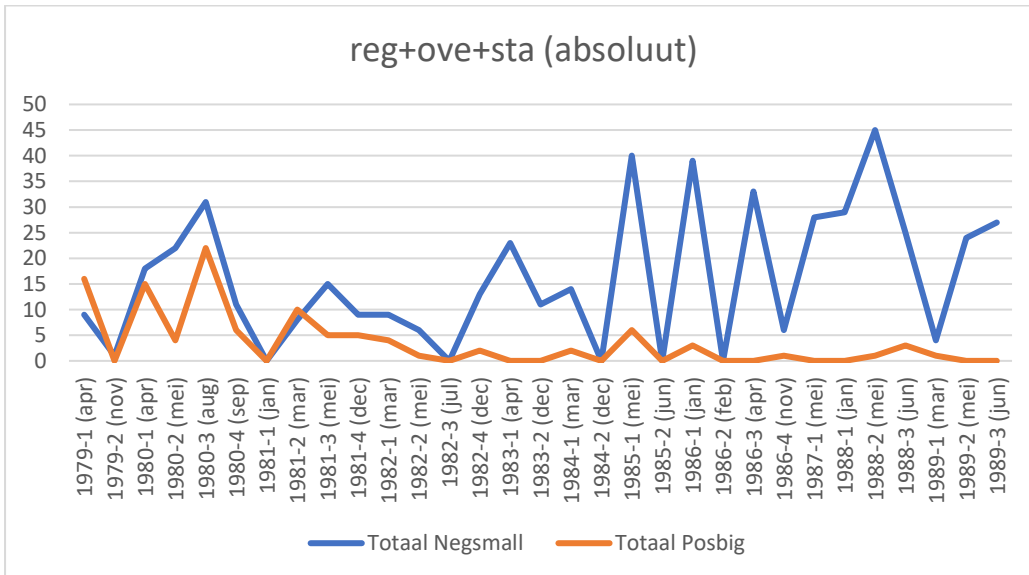

Grafiek 4

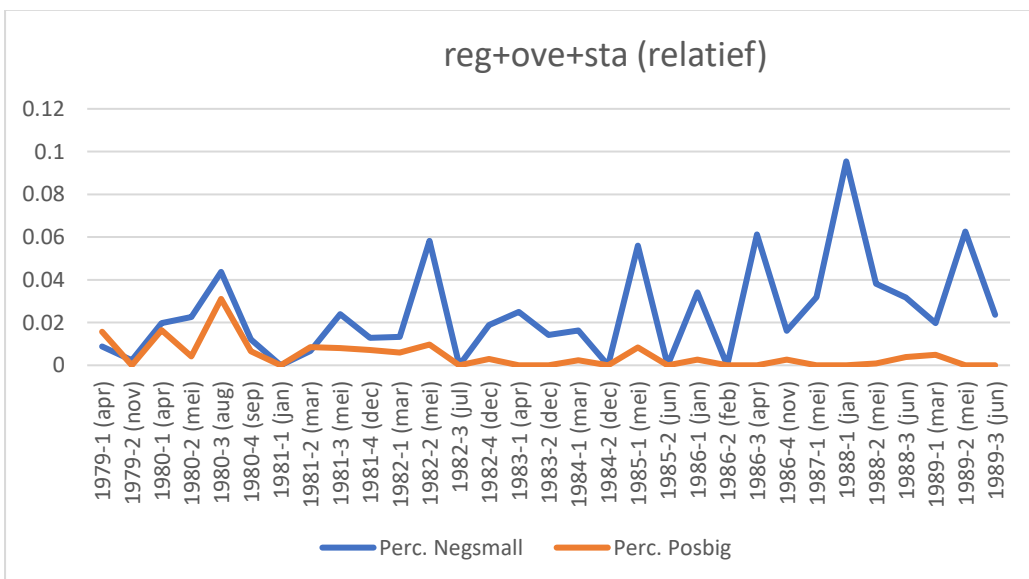

Grafiek 5

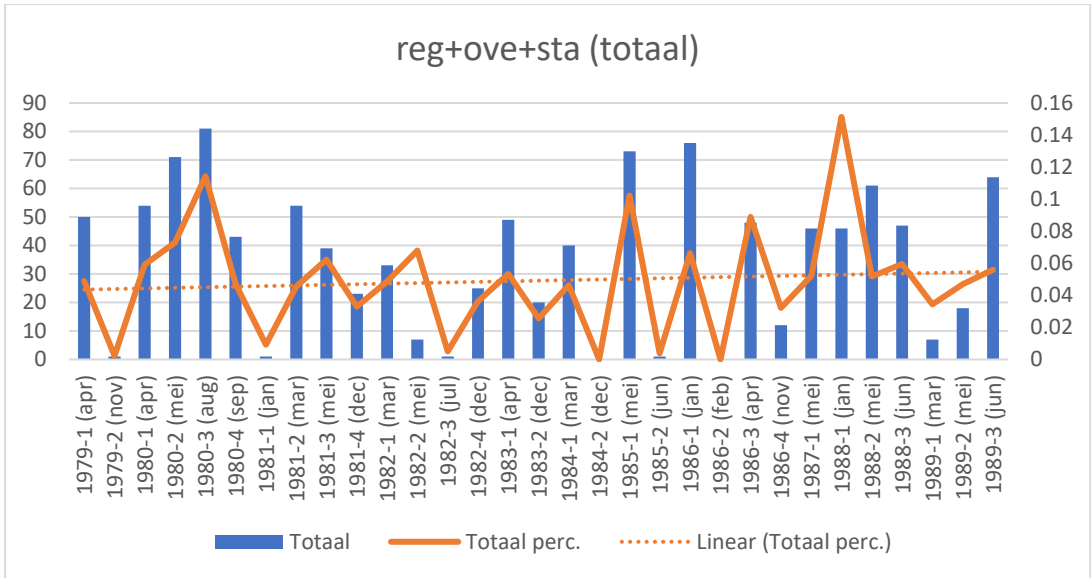

Grafiek 6

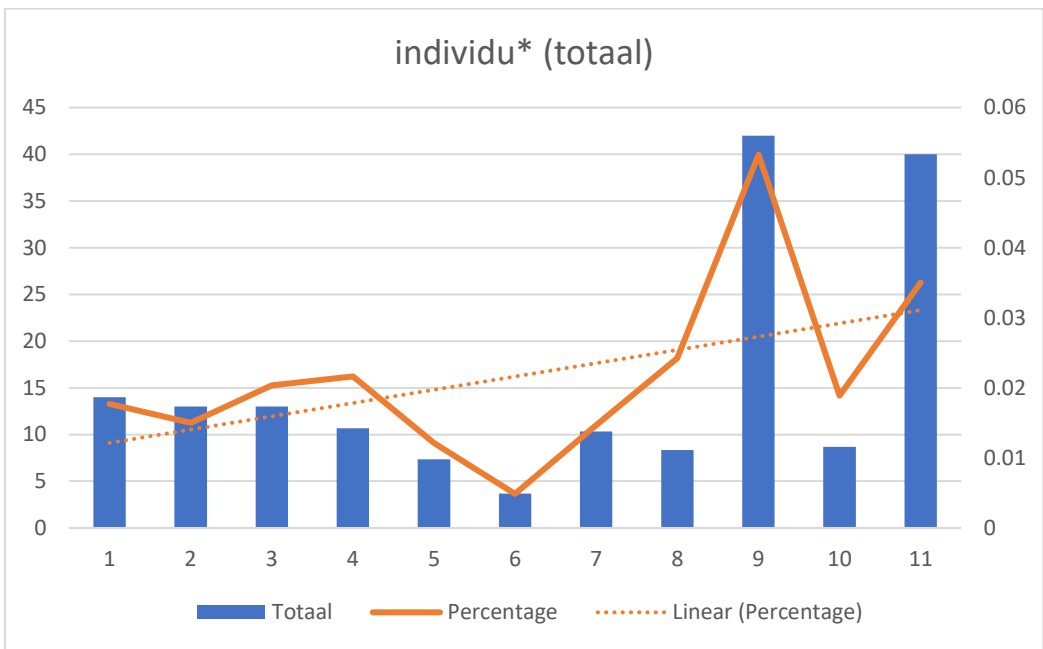

Grafiek 7

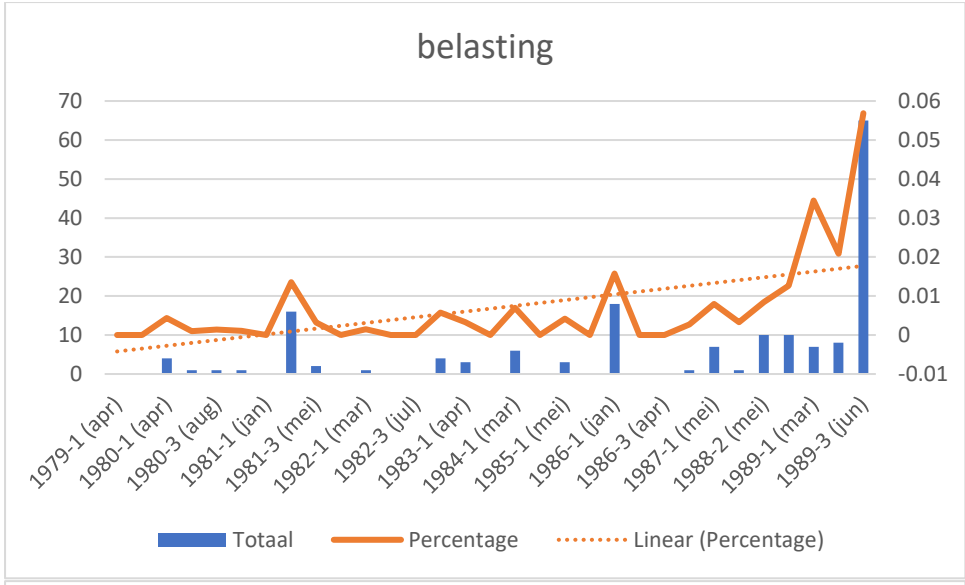
Grafiek 8

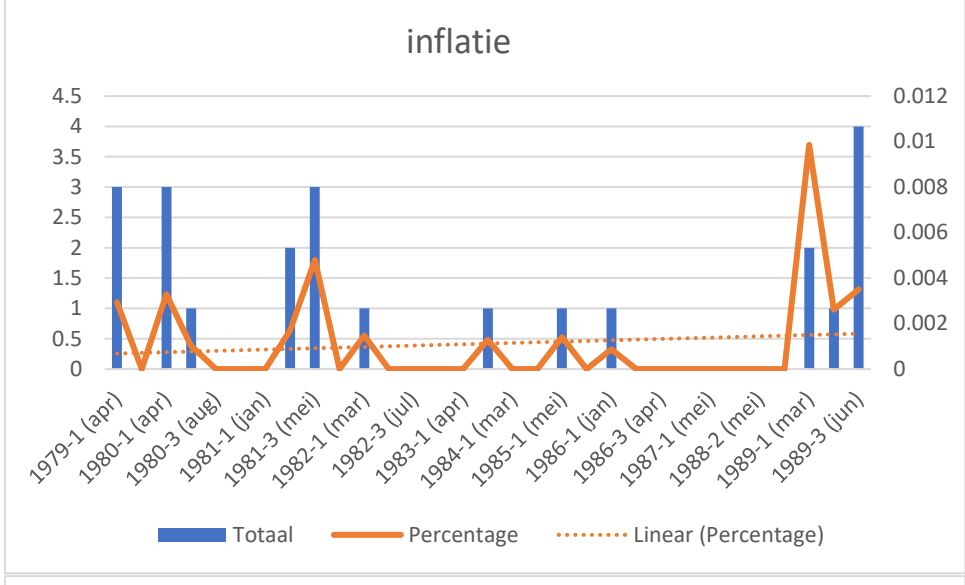
Grafiek 9

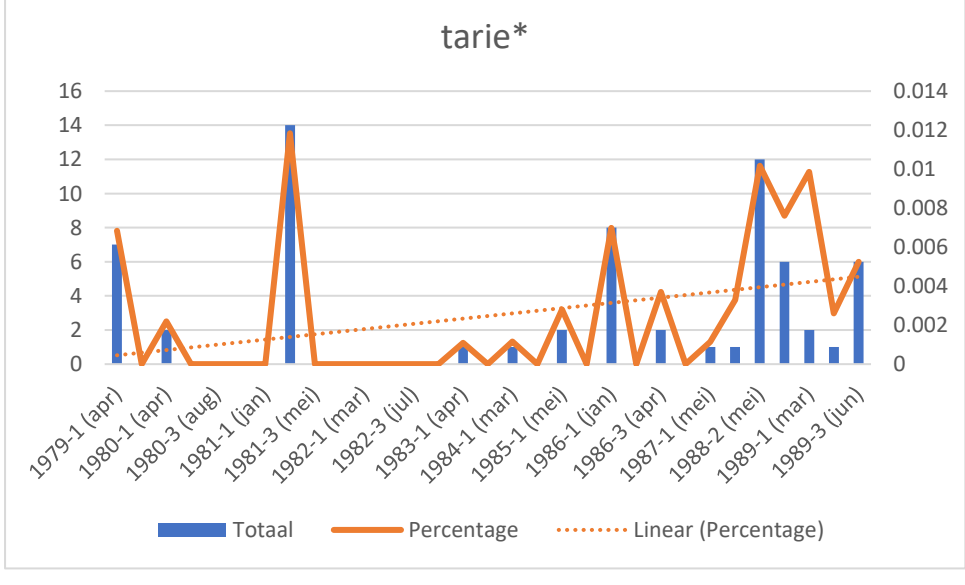
Grafiek 10

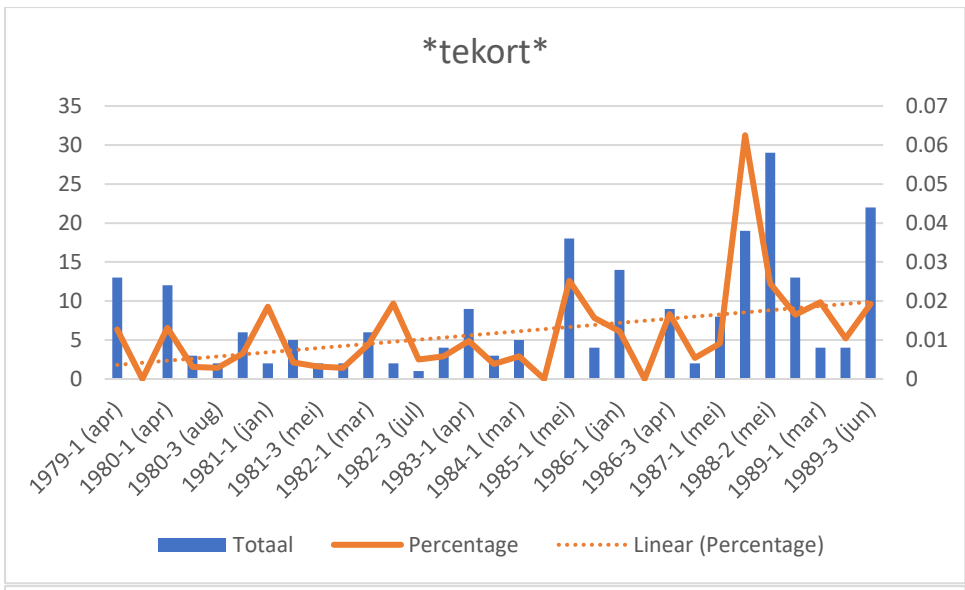
Grafiek 11

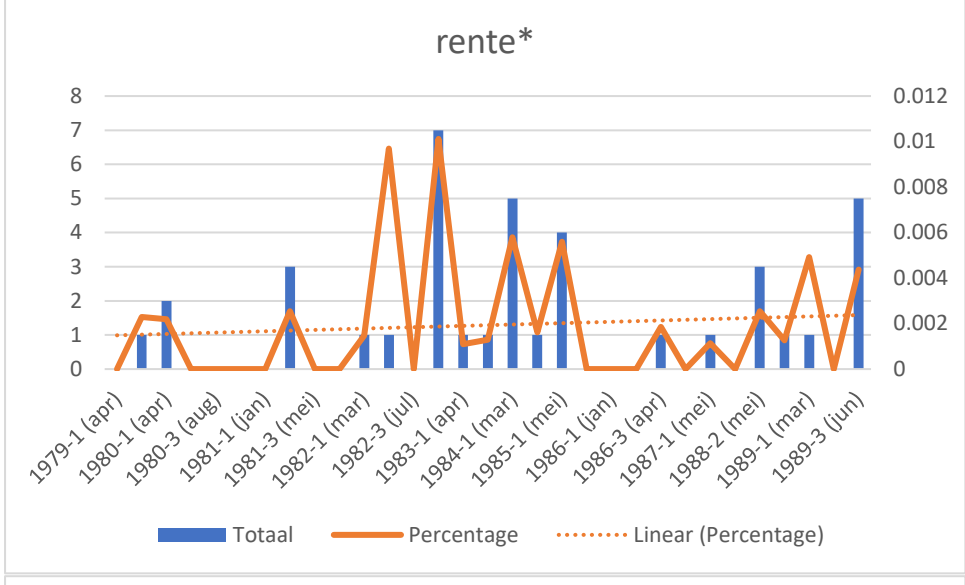
Grafiek 12

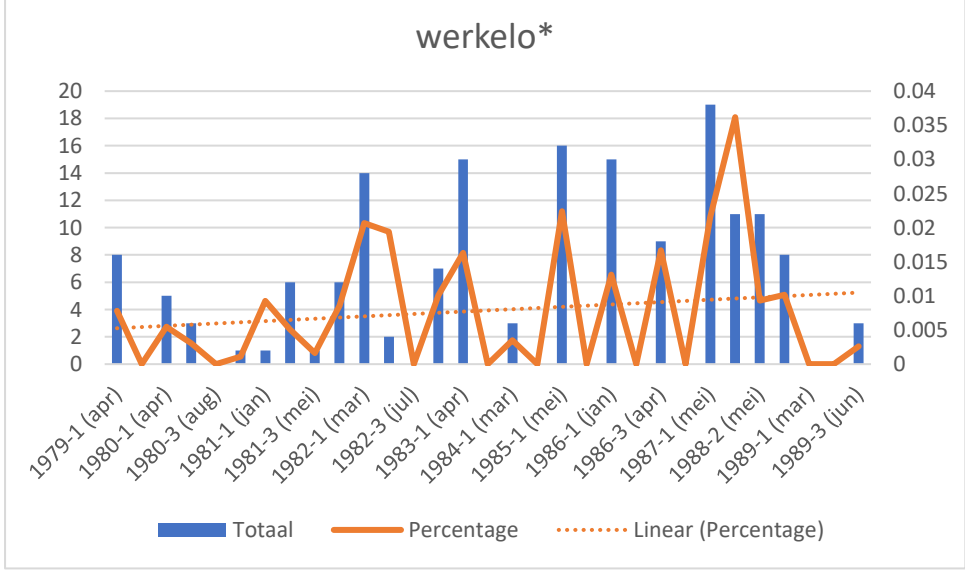
Grafiek 13

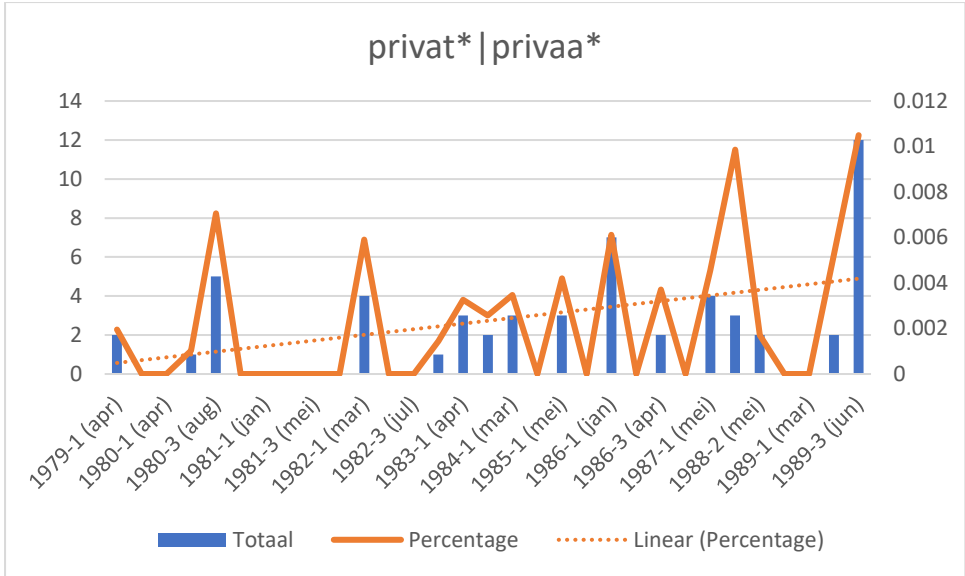
Grafiek 14

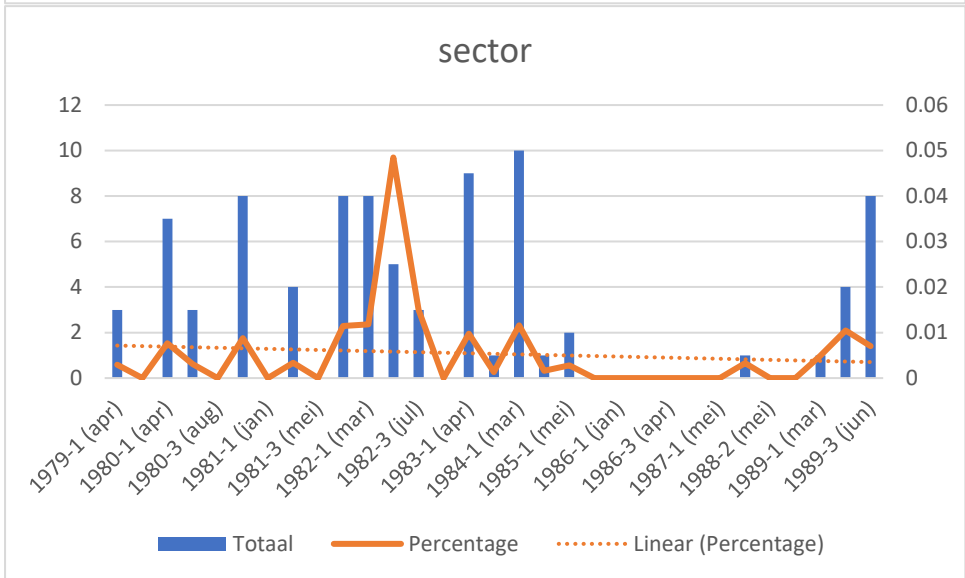
Grafiek 15

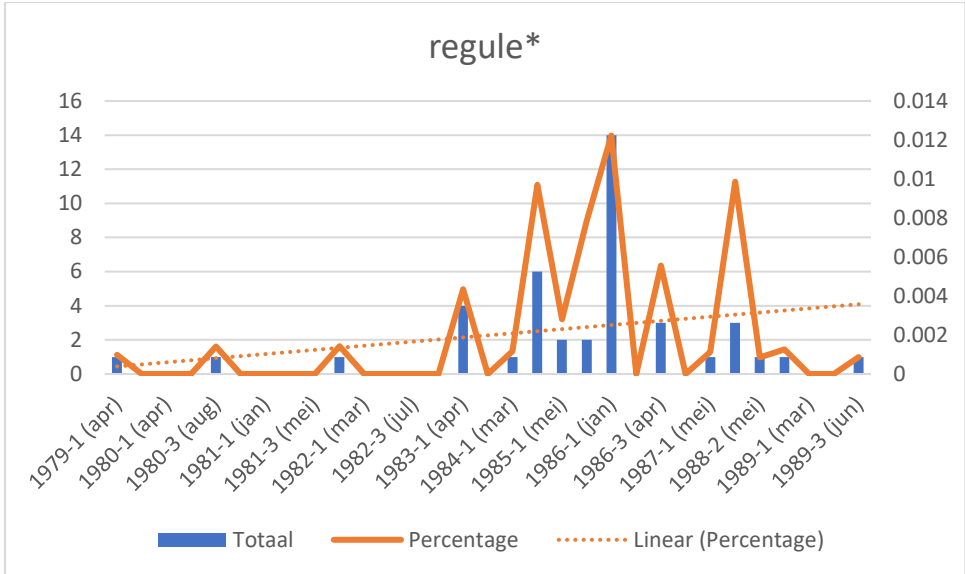
Grafiek 16

Grafiek 17

Grafiek 18

Grafiek 19

